

466 1/5

СЕКРЕТНО

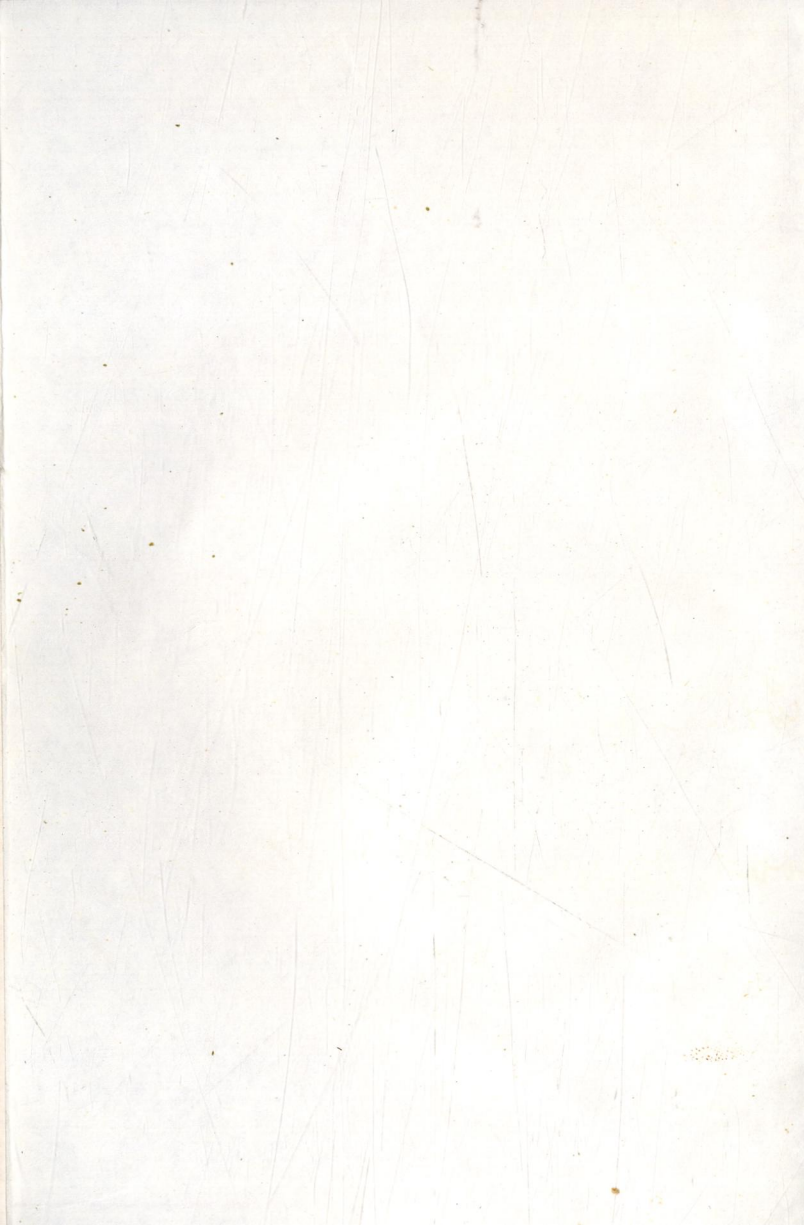
Др. ЯРОСЛАВ РУДНИЦЬКИЙ

Як говорити по літературному?

П Р А Г А

1 9 4 1

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО „ПРОБОЄМ“

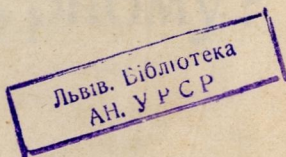
Др. Яр. РУДНИЦЬКИЙ

Як говорити по літературному?

9966

окупарство

авг 34

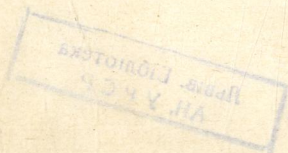
Бібліотека: НДМ.

Львів, 9 II 1942

Візантій

№ 89. РАДНИЦКИЙ

РК ГОРОДИТ ПО ИТЕРАУРОНУ

1024

Handwritten notes in Cyrillic script, including "1024" and "РАСС. ГОРОДИТКА".

10
САМООСВІТНЯ БІБЛІОТЕКА

Ч И С Л О 5

Др. ЯРОСЛАВ РУДНИЦЬКИЙ

10
Як говорити
по літературному?

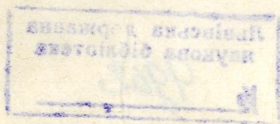

85020/5

П Р А Г А

1 9 4 1

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО „ПРОБОЄМ“

Ш141.4,0

С А М О С В І Т Н Я Б І Б Л І О Т Е К А

І Н С Т И Т У Т

Д Р У К О В А Н Я Р А Д Н І Ц Ь К И Й

Я К Т О В О Р О Д Н І

С А М О Н А У Ч Б Е Р Н І

Авторський гонорар із цієї книжки призначений
на допомогу Українському Студентству

Всі права застережені

Накладом Українського Видавництва „ПРОБОЄМ“ у Празі
Друковано в друкарні Й. Шмідбергера, Прага II., Бенатська 7.

*„Для одної Нації — одна
літературна мова й вимова!“*

Від автора.

Навряд, чи знайдеться сьогодні яка друга серед сучасних європейських літературних мов, що зазнала б у післявоєнній (1914-18) добі такого велетенського скоку в своєму розвитку, як українська мова. Повстання власної державности, небувалий досі розвиток економічної, політичної, технічно-виробничої, наукової та інших ділянок колективного національного життя, з другого ж боку письменницька діяльність таких українських художників слова, як О. Олесь, П. Тичина, М. Рильський, В. Підмогильний, О. Яновський, О. Вишня, Б. І. Антонич, Ю. Липа, Л. Мосендз і ін., усе те викликало раптове прискорення в досьогочасному незвичайно умірковано-еволюційному розвитку української літературної мови. І ось у ній почали схрищуватися найрізніші напрямні, найрізніші розвиткові тенденції — вислід багатьох чинників, що їм підпадає в своєму розвитку всяка літературна мова. Назвемо деякі головніші з них:

а) велике географічно-діалектичне зрізничкування української мови,

б) чотири культурно-історичні центри (наддніпрянський, галицький, буковинський й останньо закарпатський),

в) чужі впливи (деякі з них свідомо й насильно введені) і ін.

Перед українським повоєнним мовознавством стояла в усю широчінь потреба створити норму — практично-мовний закон, що санкціонував би додатні (зн. такі, що в дусі мови) тенденції в мовному розвитку та з другого боку протидіяв від'ємним (зн. таким, що йдуть в розріз із духом мови) тенденціям. М. ін. треба тут назвати такі післявоєнні (1914-18) появи:

В. Сімович: Граматика української мови, Київ-Ляйпціг,

Ол. Курило: Уваги до сучасної української мови (нпр. третє видання, Книгоспілка 1925),

Ів. Огієнко: Чистота й правильність української мови, Львів 1925 та його варшавський місячник „Рідна Мова“ (1933-1939) разом із „Бібліотекою Рідної Мови“,

Л. Булаховський: Підвищений курс української мови, Харків 1931,

С. Смеречинський: Нариси з української синтакси, Київ 1932.

Найкращу синтезу українського нормативного мовознавства, його „останнє слово“, находимо в капітальній праці з цієї ділянки:

Ол. Синявський: Норми української літературної мови, Державне В-во „Література й мистецтво“, Харків-Київ 1931.

Та всетаки, хоч існують ці просто золоті книжки — підручники української мови, в нас не дбають належно про її культуру. Про те переконуєтесь на кожному кроці: при каварняному столику й на спортивній площі, в сальоні й у фабричних бараках, в розмові з приятелем і на зборах якоїнебудь установи чи організації, на сцені й у дописі до часопису. Число прогріхів проти нашої літературної мови ніяк не меншає.

На кожному кроці зустрінетесь із мовними дивовижами й ми, як би ніколи нічого, далі грузнемо в мовне багновиння, мовляв, або ж то хтось знає краще від мене, як треба говорити, а в мене в селі так говорять, то чому б мені так не говорити, або здебільшого нічого не „мовляв“, бо не застановлявся над цим ближче.

Та крім тієї — сказати б — внутрішньо-психологічної настанови таких наших закутчан-патріотів, чи мовних недбайлів, є ще одна велика причина невідрадного стану нашої мовної культури. Вона впливає із практично-мовної буденщини. Саме про нашу буденну розговірну мову ми як найменше дбаємо, вважаючи подекуди, що чистою літературною мовою слід говорити тільки „про свято“, в урочистих промовах, на концертах, зборах, вічах і т. д. Це й відбивається на нас самих шкідливо; вдома, в гурті найближчих уживаємо „буденної“ мови, на зовні ж намагаємось говорити правильно по літературному й це нам не завжди вдається: хоч-не-хоч наша мова тоді штучна, тут і там мимоволі вдирається якийсь „буденний“ вислів, речення чи фраза, ми переконуємося наглядно про „недостачу слів“, про те, що наші думки, почування й воля не знаходять в нас повноти вислову. Тимто ми мусимо визбуватися такого „двомовного“ стану в себе, отже вживання іншої мови „на свято“, іншої ж „на будень“ — тієї останньої, звичайно, недбайливої, нелітературної — а змагати всіми силами до того, щоб наша розговірна мова наближалась як найбільш до літературної, була вільна від таких частих прогріхів проти її норм. Тоді й наша „святкова“ мова буде звучати правильно.

Звернути увагу на найчастіші прогріхи проти літературно-мовної норми, виказати як і чому треба

вистерігатися основних помилок у ділянці звучні, морфології, складні та слівні нашої мови та стати в допомогу всім, кому не байдужа культура українського слова — завдання цих рядків. Автор їх свідомий того, що всяка, хоч би як найприступніша „граматика“ для неграматиків, немовознавців річ нудна й суха, тимто він старається її зробити „стравною“, не розкидаючи на право й ліво граматичними формулами чи правилами, а навпаки подаючи більшу кількість живих прикладів та оминаючи по змозі чисто мовознавчі, теоретичні питання. Коли читач зустріне тут і там усмінене речення, то хай знає, що авторові зовсім було не до сміху, коли чув одне чи друге нелітературне слово, ту чи іншу неправильну форму. Це сміх крізь сльози й може вони порушать ту тверду скалу мовної загумінковості й відсталості, що довкруги паношиться. *Gutta cavat lapidem...* краплина вижолобить серце каменю, а що щойно сльоза!

Багато з висловлених тут думок доводилось уже авторові публікувати на сторінках української преси, як: „Рідна Мова“, „Вісті Укр. Наук. Інституту в Берліні“, „Життя й Знання“, „Вогні“, „Думка“, „Новий Час“, „Наш Прапор“, „Нова Рада“, „Наступ“ і ін. А проте вони, ці думки, не втратили й досі своєї актуальності й зібрати їх щераз до купи, зсистематизувати, доповнити дечим та подати широкому загалові як продуману цілість — буде річ не менш потрібна, як корисна.

* * *

Видавництву „Пробоем“ у Празі належить від мене й від Читача щира подяка за те, що взялось за видання цієї книжечки.

Автор.

I. Вступні уваги.

§ 1. Знання й відчуття рідної мови виносимо з дому, можна сказати, висисаємо з грудей матері (пор. термін „рідна“ або „матірня“ мова!). Дитина, що її світогляд ще не розвинутий і не уявляє, що може існувати інше мовне середовище, інша мова, як та, що вона нею порозумівається з матір'ю.

Ось як змальовує письменниця Галина Журба дитячу прив'язаність до рідної мови та з другого боку непорозуміння із незнайомости чужої мови серед дітей:

„...Почалося так: Горпинин Милиянко сказав: От, дурний! Хіба ж це прут? Чуєш, Дарко, він каже на ставок — прут.

— У нас прутом гусей заганяють, — глумливо завважила Дарка й запишалася.

„Біженецькі“ стояли окремо. На воді виблискувало сонце.

— Го, го! — реготались місцеві, — по хахлацкі та разгаварівають. Как смешно. Ти панял?

— Канешно, панять то можна. Ана гаваріт, что у ніх в пруд заганяют гусей.

— Ха, ха, ха! Вот так новость сказала!

„Біженецькі“ ще більше збилися до купи. Відчували глумливу ворожість до себе.

Милиянко штовхнув Миколу:

— А на тім боці луна, як... — сказав несміло.

— Луни єщю нєт, єто сонцє, — пояснєв вчительським тоном Альоша. Кацапенята зарєготалися з „тупості хахлоф“. „Біженецькі“ в свою чергу почали сміятися.

— А хіба ж по вашому тож сонцє — обізвався глумливо Милиянко. — Я думав, що може макітра. „Біженецьких“ огорнула дика радість...

(„Зорі світ заповідають“ стор. 73-4).

§ 2. Тільки ж мова, що ми її винєсли з дому, має дуже часто місцеву закраску, вона має багато відхилень від літературної, всеукраїнської мови й вимови, чи по фаховому сказавши, вона має говіркову закраску. Літературної, всеукраїнської мови має нас передусім навчити школа, звідси впливає важна суспільна функція школи із рідною, матірньою мовою.

Ось як змальований у тієї ж Галини Журби руйнацький вплив чужомовної школи на духовість шкільної дитини:

„...Тієї самої осєни Дарка вперше пішла до школи...

Голос вчительки вищав істерично на всєньку класу.

— Тіше, черті паласатє! Давольно шумєть!

Дітям робилося смішно. Ховали голови під лавки, хіхікали, стискаючи жменями носи.

— Ту-о-то, лу-о-ло, ве-а-ва — читала Дарка лєдвє розуміючи де-яке єслово. Різні „краваті“, „сараї“, „букашкі“, „лєпьошкі“, вилазили з книжки, ставали перед нею дуба, беркецалися догори ногами й розлазилися по класі. Робилося ще смішніше.

— Птєнци, ха, ха, ха! Побий тебе трісця! — рєготав червоний мов яблуко Онисько з кирпатим носиком та сміливими очима.

— Або „дітьонишей“, — чуєш?... Птичка кормить „дітьонишей“ — чуєш? Ха, ха, ха!

— Цить, бо Щіпавка почує. (Щіпавкою прозвали вчительку).

Худа з виряченими, безглуздими й злими очима, з вигнутими вниз кутиками губ, Дросіда Семйоновна верещала: Анісій Барадейчук! Атвечай урок!

Діти переглядалися не тямлючи трохи. Потім знов порскали у жменю.

Хутко навчання й школа знудилися дітям. Вчительку ненавиділи й боялися. Йшли неохоче до школи. Не навчалися завданого з книжки. До Різдва половина школярів перестала ходити...“

(„Зорі світ заповідають“ стор. 109-11).

§ 3. Коли ж школа з різних причин не сповнила своїх завдань, чи сповнила їх тільки частинно щодо навчання літературної мови, а врешті коли покинемо школу, єдиний найкращий засіб вчитися мови — читати відповідні праці й статті на теми мови, слідкувати за мовою творів художнього мистецтва, або прислухатися до мови на сцені. Загально відомо, що кожен письменник (розуміється правдивий письменник, не графоман) вносить до мовної скарбниці нові слова або й сполуки слів (фрази) й форми й це є один із найголовніших чинників розвою т. зв. літературної мови — мови, що м. ін. назверх репрезентує націю, а всередині є офіційною мовою уряду, школи торгівлі і т. д. Мова кожного письменника-поета — хоч вони здебільшого нарікають на її вбогість — багатіша, різноманітніша, має більший і кращий засіб вислову, як мова звичайної людини. З цього погляду можемо, звичайно, й говорити про „мову Шевченка“, „мову Лесі Українки“, Коцюбинського, Франка й ін.

Літературна мова — то серце Народу; гине мова — гине Нарід. Тому то один із головніших обов'язків кожної культурної людини, кожного свідомого громадянина — знати добре свою рідну мову, тобто вміти завжди правильно висловлюватися по своєму та постійно дбати про культуру мови. Вчитися своїй літературній мові треба від колиски до гробової дошки, бо жива мова постійно розвивається, йде вперед так, як і саме національне життя в усіх своїх ділянках (порівн. нпр. нову в нас радієву, торговельну, спортову, військову, летунську слівню тощо).

Але ж звертаючи увагу на мову й стиль зразкових літературних творів ми не тільки збагачуємо, чи теж підносимо свою мовну культуру. Друга велика користь із цього для нас — це справлявання власної мови від помилок, від прогріхів проти літературної норми. А таких прогріхів у нас багацько й вони найрізномордніші. Ми розглядатимемо тут найчастіші й найважливіші в такому порядку: прогріхи проти української звучні, проти морфології (словотвору й відміни), прогріхи проти складні та врешті проти лексики (слівні) української мови.

II. Із звучні української мови.

1. Ікання.

§ 4. У звуковому укладі (системі) української мови найбільш своєрідне (зн. таке, що його немає в інших мовах) явище це зміна звуків у таких парах слів, як: *біб* — *бобу*, *кінь* — *коні*, *ніс* — *носом*... або: *пич* — *печі*, *корінь* — *кореня*, *камінь* — *каменя* і ін., т. зв. ікання чи ікавізм.

Тимчасом у нашій мові щораз більше розповсюджуються навпаки явище: „ікати“ там, де немає до цього основ. І так почуєте чи прочитаєте часто про те, що нпр. що в *висліді тих промінів*, *хата опинилась у полуміні* (з газет; треба: „променів“, „полумені“); *повіні по наших селах нарobili багато шкід* (з газет; треба: „повені“); *знад підкамінецького монастиря пливе вітрець* (з газет; треба: „підкаменецького“); *В Київі дзвонять дзвони*... (з газет; треба: „в Києві, „під Києвом“, „до Києва“ завжди „є“, хоч у називнику „ї“: Київ!); *на святі Крут віддеклямували вірш Яніва* (з газет; правильно буде: „вірш Янова“ й „Янів“ буде так далі відмінятися: „Янову“, „Янова“, „Янове“, „Яновом“, „з Яновом“, „ї“ тільки в називнику!). Або: *вступне слово Кравціва*, зам. правильно: „Кравцева“ почули ви стільки разів, скільки Кравців (тут „ї“ бо називник!) його виголошував.

І так як разило б українське мовне чуття, коли б хто говорив: „в нічі була буря“, „на *стілі* лежить книжка“, чи „в *Сяніці* відбувся з'їзд музейників“, замість правильного: „в *ночі*“ (хоч: „*ніч*“), „на *столі*“ (хоч: „*стіл*“), „в *Сяноці*“ (хоч: „*Сянік*“), так самісенько вражають і наведені фальшиво ікані форми типу „*повіні*“ (зам.: „*повені*“), „в *Київі*“ (зам.: „в *Києві*“), „*вірш Яніва*“ (зам.: „*вірш Янова*“) чи „*промова Кравціва*“ (зам.: „*промова Кравцева*“).

Ви прислухайтеся, чи в народній мові зустрінете якого „*Петріва*“ (завжди й тільки: „*Петрова*“), „*Стеціва*“ (завжди й тільки „*Стецева*“), чи „*Марківа*“ (завжди й тільки: „*Маркова*“).

А в наших письменників те ж саме:

*У Києві, на Подолі
Козаки гуляють...*

читаємо в Шевченка, хоч називник обидвох назв, і „*Києва*“ і „*Подолу*“, іканий, отже: „*Київ*“, „*Поділ*“.

Те ж і в народній пісні:

*У Києві, на риночку,
Там п'є чумака горілочку.*

Або ще:

*Ой поїхав мій миленький
З Бережан до Львова...*

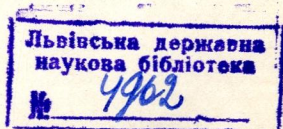
хоч називникова форма „*Львова*“ звучить: „*Львів*“. На щастя, ще ніхто не говорить: *до Львіва!*

З часів перед т. зв. „українізацією“ Совітської України зустрінемо частенько книжки з означенням

місця виходу „у Київi“, зам. „у Києві“. Навіть деякі (прикро казати) видання „Всеукраїнської Академії Наук“ мали цю неправильну форму столиці України. Товариство „Час“ у Києві мало теж свій знак-емблему з неправильним написом „Т-во Час у Київi“. Та все таки ці написання згодом уступили місця правильним формам „у Києві“, „під Києвом“, „до Києва“ й сьогодні їх тільки так уживають, бо й нарід інакших форм не знає!

Про умовини ікання в українській мові не будемо тут ширше розводитися; цікавий читач знайде про це вичерпні відомості в першому доброму підручнику української мови, чи широко в „Нормах української літературної мови“ проф. Ол. Синявського або в „Рідному Писанні“ проф. Ів. Огієнка. Та ми не хочемо його тут затримувати довше, наше завдання й ціль тільки вказати на те, що форми типу: „до Київa“, „до Харківa“, „коло Канівa“, „біля Сянiка“, чи теж „від Янівa“, „до Кравцівa“, „Яківa“, „Драгоманівa“ й врешті „попілу“, „проміня“, „ступіня“ і т. д., це все мовні диговини й треба правильно говорити й писати тільки: „до Києва“, „до Харкова“, „коло Канева“, „біля Сянока“, чи теж: „від Янова“, „до Кравцева“, „Якова“, „Драгоманова“, чи врешті: „попелу“, „променя“, „ступеня“ й відмінати:

Київ	Харків	Стеців	Петрів
Києва	Харкова	Стецева	Петрова
Києву	Харкову	Стецеву	Петрову
Київ	Харків	Стецева	Петрова
Києве	Харкове	Стецеве	Петрове
Києвом	Харковом	Стецевом	Петровом
у Києві	у Харкові	у Стецеві	у Петрові

2. Коли м'яка приголосівка перед „ї“?

§ 5. Давніш, як ще в українському правописі було „ї“ для означення м'яких попередніх приголосівок, значить коли була збережена пропорція між т. зв. йотованими й нейотованими:

а — Я (= а з поперед. м'якою: *синя*)

у — Ю (= у з поперед. м'якою: *синю*)

е — Є (= е з поперед. м'якою: *сине*)

і — Ї (= і з поперед. м'якою: *сині*),

то в українській мові такі написання: *ніс* (— *носа*) й *ніс* (— *нести*) відрізнялися одне від одного й на письмі. Ми мали тоді:

ніс (— *носа*) але: *ніс* (— *несла*),

тік (— *току*) але: *тік* (— *текла*),

сіль (— *соли*) але: *сіл* (— *село*),

діл (— *долу*) але: *діл* (— *діло*),

зільник (— де золиться) але: *зільний*

(гербарій) і т. д.

Сьогодні за новим правописом — маємо в обидвох розрядах таке саме написання:

ніс і ніс

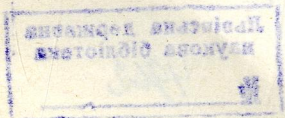
тік і тік

сіль і сіл

діл і діл

зільник і зільний і т. д.,

буква ж „ї“ визначає тільки „й + і“ за (заломаною!) схемою:

але: **а** — **я** (цебто: $\dot{y} + a$ або $b + a$)
у — **ю** („ $\dot{y} + y$ „ $b + y$)
е — **є** („ $\dot{y} + e$ „ $b + e$)
і — **ї** (тільки: $\dot{y} + i$!).

А проте хоч сьогодні *ніс* (: *носа*) й *ніс* (: *нести*), *тік* (: *току*) й *тік* (: *текти*) пишемо однаково, літературна вимова цих слів неоднакова!

В першому випадку (*ніс* — *носа*...) маємо до діла з твердою приголосівкою перед „і“, в другому (*ніс* — *нести*...) з м'якою, отже в правильній українській вимові ці слова звучать:

ніс (— *носа* але: *нвіс* (— *несла*),
тік (— *току*) але: *тьік* (— *текла*),
сіль (— *соли*) але: *съл* (— *село*),
діл (— *долу*) але: *дъл* (— *діло*),
зільник (— *золити*) але: *зълник* (— *зілля*) і т. д.

І загально: всяке **і**, що чергується з **о** (*ніс* — *носа*) не м'якшить у літературній мові попереднього **с**, **з**, **т**, **д**, **ц**, **н**, **л**! Всяке ж **і**, що чергується з **е** або **ї**, м'якшить ці приголосівки (*ніс* — *несла*, *діл* — *діло*).

М'якшення попередньої приголосівки або не м'якшення її в українській мові має виразну значеново-відрізняльну функцію, пор. нпр.:

сине (: *син*) і *сине* (: *сине море*),
перелаз і *перелазь*,
суди і *сюди*,
там і *тям*,
сад і *сядь* і т. д.

І коли щодо твердих і м'яких перед *а, е, у, о* панує в українській вимові повна послідовність (ніхто не скаже ніколи нпр. замість *сядь*, ані: *садь*, ані: *сяд*, ані: *сад*, тільки: *сядь* буде завжди в нимові: *сядь*, а *сад* буде *сад*!), то щодо *і* панує в вимові повне безпуття. Одні м'якшать усі приголосівки перед *і*, отже говорять: *ніч* (зам. правильно: *ніч* з „н“ твердим), *ніг* (зам. правильного: *ніг*), *лызка* (: *лоза*, замість: *лізка* з „л“ твердим!), а далше мішають *тік* і *тык*, *ныс* і *ніс*, *сыл* і *сіль*, інші ж знову (це рідше, здебільшого в молодих людей!) всюди твердо, отже не тільки: *ніч*, *ніч*, *сіль* але й *діл* (: *діло*), *сім* (замість правильного літературного *сьм*), *зілля* (замість правильного: *зылля*), *сіно* (замість: *сыно*) тощо. Дві скрайності й повний розгاردіяш замість послідовности й одности:

В українській літературній дбайливій вимові таке *і* що чергується із *о* не м'якшить попередньої приголосівки, таке ж *і* що чергується з *е* або *і* м'якшить її.

М'якшити приголосівки перед *і* з *о* отже нпр. в словах, *ніч*, *ніг*, такий сам великий прогріх проти української ортоєпії. як не м'якшити їх перед *і* що чергується з *е* або *і* (отже говорити „сїл“ замість „сыл“, „діл“ замість „дыл“).

Правда, теперішній правопис, як сказано, не відрізняє однієї і другої вимови, слово *тік* і слово *тык* пишуться однаково: „тік“. І цікаве явище: всі, кому т. зв. „академічний правопис“ не подобається, накидаються на нього, лають його, скажім, за апострофа, за чужі слова, за хрищення, за вісник й т. д., беруться його реформувати сюди й туди, одним словом розбивають його одність, щоб і тут зазначити шкідливу девізу: „скільки українців — стільки правописів“, але на цю найважлишу недочоту академічного правопису не звертають уваги. Тимто, на нашу думку, коли й доведеться якнебудь і колинебудь переводити реформу сьогочасного українського право-

пису, то тоді треба буде на всякий випадок зачинати від справ найважливіших для нашого правопису, не від апострофа! А відрізнати на письмі *ніс* і *нйіс*, коли відрізняється *сад* і *сядь*, це, на нашу думку, перша й найважливіша проблема при правописних реформах. Коли ж її залишається на боці, а реформуються тільки речі побічні, то вже краще не реформувати взагалі, а прийнявши те, що є, почекати на велику основну реформу, коли на неї прийде відповідний час і відповідне місце!

3. Два типи м'якшень і що з того виходить?

§ 6. Коли одного вечора на виставі „Наталки Полтавки“ я почув відому пісню в формі:

*А я люблю Петруса,
Тай сказати боюса,
[(Ой лихо не Петрус —
Біле личко чорний вус !:)],*

то я встав з місця, (з чемности не жадаючи звороту грошей за білет) вийшов з вистави, а другого дня написав відповідну рецензію й післав здивованій артистці. Я мав вправді одного ворога в житті більше, але був переконаний, що сповнив добре громадське діло.

Та цього типу тверда вимова м'яких *сь, ць, зь* ширилася не тільки на сцені. Її можна було зустрінути на кожному кроці у Львові в післявоєнних роках. „Ми вчилися латинські слівця“ наслідував було львівський „Комар“ вимову молодих панянок (і то з т. зв. „доброго дому“), які конче хотіли, щоб про них думати, що вони не з Жовкви чи з-під Ходорова, а з Києва або з Полтави й у висліді... псували мову.

В чому річ?

Є два типи м'якшення приголосівок *с, з, ц* в українській мові. За центрами, де вони панівні, можна ска-

зати: львівський або галицький, та киево-полтавський або волинсько-закарпатсько-східньоукраїнський. Перший тип м'якшення, це сильне м'якшення (фахово зване „дорзальним“), другий тип це легке, слабе м'якшення (фахово: „корональне“). В першому роді м'якшення звук *сь* нпр. наближається акустично до *шь*, отже таке *сім*, чи *зілля* звучать близько до „шым“, жылля“. Другий тип м'якшення це вимова нпр. *сь* м'яко, але близько до *с*; його можна означити на письмі як *сь*, отже „сьім“, зылля“.

І ось тепер деякі галичани (а ще більше галичанки!) стараються наслідувати цю слабо пом'якшену, киево-полтавську вимову „сь, зь, ць“. Та все таки їм це не вдається, бо не розуміючи в чому річ, попадають у другу скрайність і замість півм'яко вимовляють ці приголосівки зовсім твердо. От ви й почуєте *сім* (з твердим „с“), *зілля* (з твердим „з“), *сіно* (знов тверде „с“), а далі *вчитися слівца* й т. п., що до парадоксу веде в співаній мові, де ці звуки внаслідок довшого протягування, зовсім тверді. Але ж бо вони, як тверді, тут цілком не на місці! Така тверда вимова їх це попросту насильство над українською звучною, з яким свариться й кричить до неба за пімстою не тільки нормативна граматика, але й уся історія нашої мови. Ось уже з попереднього розділу (§ 5.) ми бачили, що таке *зілля* чи *сім* мусить мати „з“ чи „с“ м'яке, бо „і“ в цих словах з давнього „е“, отже тверда вимова тут не на місці. Є ще інші причини для м'якої вимови таких слів як *сіно*, *ся* і т. д. Та ми не будемо тут займати читача історичною граматикою, а застановимося над тим, чи краще м'якшити таке *сім* по старому, по галицьки, чи вимовляти його цілком твердо, по варварськи?

Отже найкраще було б вимовляти його півм'яко за киево-полтавським зразком. Над цим треба попрацювати, бо таку вимову можна собі з часом присвоїти. Тільки ж ніколи не можна насилувати „сь“ й робити з нього „с“, замінювати „зь“ на „з“, чи підставляти „ц“ замість „ць“! Тоді вже краще вимовляти ці звуки з львівським сильним пом'якшенням, аніж зовсім твердо!

Львів теж гарне місто!

Увага на маргінесі: Мушу признатися, що знаю одну галичанку, яка назагал сильно м'якшить *сім, сіно, ся* і т. д. Тай слово *всі* вимовляє здебільшого з галицьким сильно-м'якшеним „с“. Коли ж це *всі* означає в неї „всі до одного, всі як один“, то тоді воно твердне й подовжується: *але кажу вам вссі!* чув я не раз. Тут воно, це тверде „с“, має виразну експресійну функцію й як виїмок може цікавити мовознавця. Поза цим згадана галичанка нормальна, зн. має нормальне галицьке м'якшення приголосівок і не імітує фальшиво киево-полтавської вимови „сь“, чим заслуговує на повну пошану мовознавчого світу!

4. За правильну вимову нашого „в“.

§ 7. Змосковщену вимову наддінрянця пізнаєте раз по тому, як він вимовляє **В** після голосівок на кінці складу. І як же часто доводиться нам ще чути цю вимову в роді: *Шефченко написаф „Кобзаря“, належаф до Кирило-Методіїфціф* і т. д. І як болюче ріже така вимова українське вухо! Та воно й не мусить бути зараз глухе „ф“ на цьому місці; тут може бути й найчистіше українське губно-зубне „в“, а вимова цього „в“ в тій позиції таки не буде правильна, й такі слова як *взя-в, да-в, ма-в, пра-вда* разитимуть чужістю.

Тут у дечому вина графіки. Її розв'язали нпр. гарно білорусини, вводючи до абетки нескладотворче „у“. В нас його функцію має буква „в“. Іншими словами,

наше „в“ має подвійне завдання в правописі: раз воно губно-зубне „в“, а то перед голосівкою на початку складу, нпр. *вал, лава, Вавилон, виховувати* і т. д., другий раз воно має вартість нескладотворчого „у“, а саме, як сказано, на кінці складу після голосівки, нпр. *мав* (у вимові: *мау* з нескладотворчим „у“), *брав, дав, лавка* (у вимові: *лау-ка* з нескладотворчим „у“), *правда* і т. д. Ось кілька слів, де перше „в“ це правдиве „в“, друге ж заступає нескладотворче „у“: *вив* (у вимові: *виу*, вимовлене як один склад), *вів, давав, дивився, вивів* (у вимові: *вивіу* з нескладотворчим „у“ на кінці) і т. д. Єдина правильна вимова цих слів тільки з двома різними звуками для букви „в“ перед і після голосівки. Одне „в“ в обидвох випадках вимовляють тільки під чужим впливом, або теж ті чужинці, що вчилися української мови з лихих підручників і не були ніколи в українському селі.

§ 8. Виходячи з цієї подвійної функції українського „в“ (раз „в“, то знову нескладотворче „у“) наш правопис переймає й чужі слова на свій лад, зн. в дусі вище наведених засад. І так нпр. чуже (західньо-європейське) нескладотворче „у“ після голосівок передає нашим „в“, пор.: *Европа* (в вимові: *Еуропа* з нескладотворчим „у“), *Евфрат, Австрія* (в вимові: *Аустрія* з нескладотворчим „у“), *Австралія* і т. д. Те ж саме і для німецьких назв у роді *Waldau, Ottmachau, Grünbaum, Strauß, Faust* і т. д., де всюди в українському правописі на місці чужого „и“ нескладотворчого, стоїть наше „в“, хоч воно в вимові рівне власне цьому нескладотворчому „у“. Ми пишемо: *Вальдав, Отмахав, Грюнбавм, Штравс, Фавст* і т. д. Але тепер є ще можливість у німецькій мові класти нескладотворче „у“ перед голосівкою нпр. *Bauer, Mauer, Kra-*

kauer і т. д. І ось як би ми йшли далі за вище поданою засадою, то повинні передавати ці назви, як *Бавер*, *Мавер*, *Кракавер*. Але ж кожен українець читає ті назви не як *Bauer*, *Mauer*, *Krakauer*, але як *Bawer*, *Mawer*, *Krakawer*!. Значить робить щось, чого немає в німецькій мові. І ось академічний правопис, йдучи саме за українською вимовою й українським правописом, каже писати ці слова цілком правильно, як: *Бауер*, *Мауер*, *Кракауер*.

Як же пояснити, що наші деякі часописи, цитуючи німецьку пресу мають неправильні форми в роді: „Кракавер Цайтунг“, або „Варшавер Цайтунг“ замість правильного й українського „*Кракауер* чи *Варшауер Цайтунг*“? Або недбайливість, або незнання!

Зважати на літературну вимову й писання українського „в“ після й перед голосівкою, на початку й на кінці складу — справа тонка, але ясна й із глибоким підкладом у народній мові. Треба тільки з нею ближче заізнатися та подбати про всеціле й уміле використання її і то не тільки в вимові, але й на письмі.

5. Милозвучність української мови.

§ 9. Пригляньмося зчergi іншій звуковій звичці нашої мови:

Одна з найкращих прикмет української мови та, що вона незвичайно мелодійна й із цього погляду стоїть вище всіх слов'янських мов, а нарівні з наймелодійнішою з романських мов — з італійською. Для чужинця, неслов'янина українська мова — найлекша. Немає бо в ній ані такого сильного й багатого м'якшення, як у польській, немає таких різниць між ненаголошеними й наголошеними голосівками, як у

московській (пор. нпр. т. зв. „акання“ в цій останній мові), немає теж у ній накопичення приголосівок як у чеській та південнослов'янських мовах (нпр. таке *trg* ‘торг’, чи *krk* ‘карк’). Це признавали всі об’єктивні вчені-мовознавці й це всякому ясне, хто тільки знає українську мову та порівняє її з іншими.

Для осягнення цієї мельодійности, чи, як дехто називає, милозвучности або доброзвучности має наша мова багато засобів. І так, українська мова не любить нпр. зустрічі двох, трьох чи більше приголосівок чи голосівок до купи, бо це звучить немило для вуха й утруднює вимову.

Щоб уникнути такого накопичення приголосівок чи голосівок наша мова вживає кількох способів. Ось вони:

Звуки *і* та *у* змінюються по голосівках в *й* та *в*, нпр.: *він і вона але: вона й він, він удома але: вона вдома*. Пор. іще:

Ми вже (не: „уже“) *не знаємо, за що взятися* (не: „узятися“) *але: Гнат узяв* (не: „взяв“) *сукувату палицю* (У. Самчук, Марія).

Або такі приклади:

іменник але: *займенник* (не: „заіменник“),
увага але: *заввага* (не: „за-увага“),
учитель але: *навчитель* (не: „научитель“),
умите але: *небо невмите* (в Шевченка).

Інші слов'янські мови не знають такого чергування звуків; по московському скажемо нпр. *буду у Уласа* (аж троє *у*!, по нашому: *буду в Уласа*). Те ж і по польському: *byli u Andrzeja* — прикрій для вуха роззяв через зустріч трьох голосівок (*i, u, a*); по нашому було б: *були в Андрія*.

Дещо відмінна справа в поезії. Тут автори мусять звертати увагу на ритміку вірша й цим можна виправдувати такі накопичення приголосівок, як:

*Вітер в гаї нагинає
Лозу і тополю* (Т. Шевченко),

Шубовсть в воду!...

Геть загуркотіло (Т. Шевченко), або:

Пташки у ірій одлітають (О. Олесь), чи:

*І з криком в небо устає
Новий псалом залізу* (П. Тичина).

Не підпадають тому законові передусім назви: *Урал*, *Угорщина*, *Урутвай*, зокрема треба в літературній мові уникати зміни нашої назви й зберегати завжди одну форму: *Україна*, *українець*, *український* (давніш у поезії були можливі й форми: „Вкраїна, вкраїнець, вкраїнський“, тепер уже їх не вживають!)

Не зміняється *в* на *у* й навпаки теж там, де це спричинює зміну значення, бо що є нпр. *вправа*, то не *в*: *управа* й навпаки. В добрих правописних словниках української мови буває звичайно зазначено, котре *у* на початку слова не може переходити в *в* (пор. нпр. словник Голоскевича з 1931 р.)

Як бачимо, чергування *і* та *й*, а далі *у* та *в* залежить від попереднього звука, власне: чи це приголосівка (по ній кладемо *і* та *у*), чи голосівка (по ній: *й* та *в*).

§ 11. Теж на попередній, а не наступний звук оглядаються в українській мові слівця *би* й *же*. Такими вживаємо їх тільки по приголосівках;

по голосівках ці слівця переходять на основі закону милозвучности:

би в б,
же в ж, нпр.:

...На мир ніколи б ти не йшов, коли б їх знав,
але: Я дещо панові хотів би розказати. (Рильський).

Треба ж ученим наперед віддати шану, але: Знав же, що в нас колодка (Самчук).

Під ті самі закони милозвучности в українській мові підпадає й сполучник *щоб*. Його ще дуже часто вживають у нас у давній формі „щоби“.

Так нпр.:

*І тремчу, щоби хтось не розвіяв
Мою мрію ясну, молоду (Ірлявський),*

побіч: *Щоб зійшла благодать, не печаль...*

Щоб полишила щастя багате...

Щоб віддячилась славно і щедро... (він же).

Але ж у слові *щоби* частина *би* стоїть після голосівки „о“ й тому за наведеним угорі законом милозвучности тільки форму „щоб“ можна вважати за правильну літературну форму. У кращих наших письменників скрізь тільки „щоб“. Так нпр. у Т. Шевченка немає ніразу „щоби“, завжди „щоб“, пор.:

Щоб лани широкополі... було видно. (Заповіт),

Старий заховавсь..., щоб ніхто не бачив.

(Перебендя).

На попередній, а не наступний звук треба теж звертати увагу, вживаючи прийменників *з* та *від*, бай-дуже, чи вони окремо стоять, чи злиті з словом. По приголосівках вони змінюються на *із* та *од*, нпр.: (*іди*

з Андрієм, але:) разом із Андрієм, або: (немає від сина листа, але:) прийшов од сина лист.

Є ще багато явищ, зв'язаних із милозвучністю нашої мови, нпр. чергування слівця: *іще* — *ще*:

вона ще мала — *він іще малий*; або в таких парах, як: *вода ле* — *дощ ілле*,

така мла — *тут імла*,

вона рвала — *він ірве* і т. д.

Всі вони творять разом одну з найкращих і найбільше своєрідних ознак нашої мови, надаючи їй якоїсь окремої формальної гнучкості, переливності. Вона, наша мова, при тому дуже легка до віршування: поет може завжди розпоряджати відповідно до потреби одним складом більше або менше. Так нпр. можна пояснити явище, що скорочені форми дієслова на *-ть* (отже: *робить*, *писать*...) чи такі скорочені форми як *питавсь*, *молитись*, *граться* і т. д. виступають здебільшого в віршованій поезії, зокрема в народніх піснях.

Тимто нам треба пильно слідкувати й придержуватися законів мовної милозвучності, чи це буде в писаній, чи в щоденній розговірній мові.

6. „Кривавий“ чи „крі-, кре-, кро-, кир-, кєр-
вавий“?

§ 12. Читач мусить у цьому відступі вибачити маленьку екскурсію... в історичну граматику й теоретичні міркування. Справа форм *кривавий* замість „*крі-вавий*, *кревавий*, *кєрвавий*, *кєрвавий*, а також *дрижати* замість „*дрожати*“, чи „*дріжати*“, *гриміти* замість „*греміти*“ і т. п. є не менш важна, як і важка,

щоб її вирішувати аподиктично екс катедра. Хто ж мені таки вірить в тому, що замість *крававий* дійсно треба писати й говорити *кривавий*, замість *дрожати* — *дрижати* і т. д., зн. хто признає в цьому випадку відповідне правило академічного правопису й нормативних граматики, той може заощадити собі часу й труду, та прийнявши до відома те, що вгорі вже сказано, перейти до чергового розділу; адже ж багато людей живе без історичної граматики української мови й добре їм ведеться... Коли ж хто цікавий, що куди й як із тією „кривавою“ історією, так прошу:

Справа групи *-ри-* в таких словах як *кривавий*, *дрижати*, *гриміти*, *тривати*, далі ж *христити*, *хрищення*, *хрищений*, тісно зв'язана з зником, чи розвоєм т. зв. півголосівок (ь, ъ), що колись до X ст. існували в нашій мові й що з них сьогодні залишився тільки „ь“ як знак м'якшення, а не як якийсь окремий звук. Всякому ясно: „ь“ це сьогодні не звук, такий як нпр. *е*, *а*, *у*..., тільки це зм'якшальний знак, пор.: *перелаз* — *перелазь*. Але в давнину це був окремий звук, щось посереднє між „і“ та „е“. І ось коли така півголосівка ь або ъ наступала після звука *р*, то вона могла перейти в *-ри-*, а саме тоді, коли в наступному складі не було півголосівки (ь або ъ), тільки якась повна голосівка (*а*, *е*, *и*...). У слові *кривавий* маємо до діла з таким випадком: після першого складу, що первісно звучав як *кръ-* (отже мав півголосівку) наступав дальший склад із повною голосівкою: *а*, склад *-ва-*. Розвій пішов так, як це вгорі сказано: перший склад *кръ-* розвинувся у *кри-* й ми дістали сьогоднішнє: *кривавий*.

Але не все наступний склад після *кръ-* мусів мати повну голосівку; часом могла там виступати теж півголосівка. Так було нпр. у слові: *кръ-вь*. В таких ви-

падках розвивався перший склад у *кро-*. І ось із первісного *кръвь* ми діставали: *кровь*, а сьогодні: *кров*.

Подібна історія із словом *дрижати*. Це первісне: *дръжати*. Коли ж візьмемо під увагу первісний іменник, то він звучав: *дръжь* і дав сьогоднішнє: *дрож* (подібно як *кров*). Тимто ми можемо уложити такі пари, як:

кров але: *кривавий*,

дрож але: *дрижати*

грім, *грому* але: *гриміти* і. т. д.

Для повноти треба зазначити, що півголосівка *ь* після *р* теж давала *и* в тих самих умовах, що *ъ*. Коли ж наступний склад мав півголосівку, то тоді вона розвивалася не в *о*, тільки в *е*. Так можемо пояснити знову таку пару, як:

хрест (із: *хрь-стъ*) але: *христити* (із: *хрьстити*).

Ясна річ, що коли існували в мові одна побіч одної форми, нпр.: *кров* — *кривавий*, *хрест* — *христити*... то порядок і співвідношення між ними могли затиратися й замість форми *кривавий* можна було створити від основного слова *кров* форму *кровавий* (від *крівця* — *крівавий*, від *керва* — *кервавий*, від *кирва* — *кирвавий*), так само як від основного *дрож* могла з часом постати форма *дрожати*, від *хрест* — *хрестити* і т. д. Власне московська мова розвинула такі форми, як *кровавий*, *дрожать*, *хрестить*... І українська мова якраз відрізняється своїм: *кривавий*, *дрижати*, *христити* від московської, отже таких і тільки таких форм нам слід уживати. Додати треба, що описаний український розвій цього явища один

із найстарших, бо має за собою традицію найдавніших пам'ятників української мови.

Чи ж треба тоді проти нього виступати? Рішуче ні! Без закутчанства (— „у нас на селі моя баба й дідо говорили тільки „кервавий“, „хрестити“, отже я теж так буду говорити!“), без більшезнайства (— „чому ж то мені не говорити „кривавий“ від „кривий“, а „кровавий“ від „кров“?), без критикоманії (— „ті наші мовознавці все щось повідумують, аби тільки не так, як Бог приказав!“) приймім те, що прийняли в 1929 р. й Всеукраїнська Академія Наук у Києві й Наукове Товариство ім. Т. Шевченка у Львові. В нас напевно знайдуться речі більші й важніші, що проти них треба боротися, ніж ці правильні, історією української звучні обосновані форми: *кривавий, дрижати, гриміти, тривати, хрестити* й т. п.

І це дуже відрадне явище, що молода західньо-українська генерація поетів здебільшого придержується вже цих форм; так нпр. в закарпатця Ірлявського читаємо:

*Тривожні згуки дзвонів на дзвіницях,
а в полі бурі — не нові вони.*

*Розлючений кривавий час іскриться,
час грізний незабутньої весни.*

7. „Апсалютно“, література“ й ще дещо.

Як прикрий (таки вражаюче прикрий!) сторонній вплив (московської мови) помічаються ще деякі звукові хиби в мові нашої інтелігенції, що перейшла московську школу. Ось дві з них, найважливіші:

а) Передусім зустрінете тут і там чуже нашій мові „акання“, цебто вимову ненаголошеного *о* як *а*, нпр.

„апсалютно“ замість: *абсолютно*, „казак“ замість: *козак*, „маладец“ замість: *молодець*, „хороший“ замість: *хороший* і ін. Це все непростенне калічення мови й його треба усією силою вистерігатися. В українській мові звук „о“ є завжди „о“!

б) Те ж саме із м'якшенням попередньої приголосівки перед *е* зокрема в словах чужого походження. „література“ замість: *література*, „факультет“ замість: *факультет*, „університет“ замість: *університет*, „кабінет“ замість: *кабінет*, це все прогріхи проти української літературної вимови й їх треба доконче визбуватися. Зробити це — нетяжко: вимагається тільки трошки самообсервації й ...самопошани, коли вже не пошани для рідної мови.

Інші дрібніші завваги до вимови такі:

в) Приголосівки *ч, ж, ш, щ* не бувають у літературній мові майже ніколи м'які і зм'якшального знаку „ь“ після них ніколи не пишеться: *ніч, ріж, їдеш, куш, йорж...* Вимовляти склади: *чо, шу, жа...* по літературному, це значить вимовляти їх з твердими *ч, щ, ж...* і взагалі чисто, нпр.: *чотири* (не „четири“ або „чьотири“), *щука, часто, щупак, біжать, душать, горща, мішечок, горщечок...*

г) Дзвінкі приголосівки перед недзвінкими (глухими), а також дзвінкі приголосівки в визвучі не повинні в літературній вимові переходити в відповідні недзвінкі (глухі). Це значить, що:

б не повинно переходити в п,

д „ „ „ „ т,

з „ „ „ „ с,

ж „ „ „ „ ш,

г „ „ „ „ х і т. д.

Тимто треба завжди вимовляти так як написано: *хлібця* (не: „хліпця“), *грудка* (не: „грутка“), *заліско* (не: „заліско“), *книжка* (не: „книшка“), *нігті* (не: „нігті“), а далі: *суд* (не: „сут“), *віз* (не: „віс“), *ріг* (не: „ріх“) тощо.

Це теж одна з своєрідних і старих звукових прикмет української мови й тому треба її дотримуватися.

В зв'язку з цим треба: *возкий, кігті, легкий, надхнений, відхання, жердка* і т. д.

г) Випад приголосівок. При збігові приголосівок *ждн, здн, стн* ті, що в середині групи випадають. Так маємо: *тижня* (хоч: „тиждень“), *пісний* (хоч: „піст“), *празник, борозна, кожний, чесний, капосний, напасник, пропасниця, власний, існувати, нещасний, персня* (хоч: „перстень“), *корисний, первісний, кількісний, якісний*.

На тій основі маємо теж: *звісний, вісник*, хоч: „вість“, „вістка“.

Вийняtkово: *шістнадцять*.

Група *стн* не є те саме, що навпачна група *нтс* і тому *т* в таких словах, як: *студентський, емігрантський, президентський*... залишається.

Від партизан буде прикметник, річ ясна, партизанський, від *капітан* — *капітанський*.

Звук *т* випадає в групі *стл*, а також звук *л* у групі *слн*: *щасливий* (хоч: „щастя“, „щастити“), *зависливий, жалісливий, розіслати* (хоч: „розстелю“), а далі *масний* (хоч: „масло“), *умисний, навмисний*.

Виймок тут: *пестливий, кістлявий, Естляндія*.

д) Перед приголосівкою *ч* інші приголосівки підпадають змінам. І так змінюється:

1. з на *ж*: *близький* — *ближчий, брязкати* — *бряжчати, дзизкати* — *дзижчати* тощо.

2. *к, ц на ч*: *турок* — *турецький* — *Туреччина*, *козак* — *козацький* — *козаччина*, *гайдамака* — *гайдамацький* — *гайдамаччина*, *Німеччина*, *Хмельниччина* тощо.

3. *х, с на ш* (пишеться *щ*): *волох* — *волоський* *Волощина*, *колісце* — *коліща*, *пісок* — *піщаний*, *миска* — *мищина* тощо.

Інші приголосівки перед *ч* на письмі зберігаються: *Шведчина*, *братчик*, *шляхетчина*, *квітчастий тітчин*, *невістчин*, *тчу* тощо.

Треба звертати при цьому увагу також на правильне писання цих усіх слів. Вище подані способи прийняті новим академічним правописом із 1929. р.

8. Наголос.

§ 14. Словом „наголос“ можна б у нас налякати майже кожного, хто має до діла з говореною мовою та з віршами (дрижіть поети!). Ось там палкий святочний промовець тричі вжив нпр. слова *прапор* із наголосом на *о*, замість на *а* та на всіх 56 випадків наголошував слово *буде* по літературному (на *у*) тільки 22 рази! Ось знову декляматор на святочній академії „поправив“ наголос у Шевченка, перекручуючи:

Б'ють пороги, місяць сходить

Як і перше с х о д и в . . .

Нема Січи, пропав і той.

Хто всім верховодив! —

(замість: *сходив, верховодив**)

*) Дозволю собі на цьому місці щераз піднести голос у справі видань Шевченкових творів: доти ці видання будуть шкутильгати, доти вони не стоятимуть на висоті, доки не по-

І нема на те ради! Навіть мерцям не дають під цим оглядом спокою. Ви уявіть нпр. тринадцяту промову з лихими наголосами над домониною якого граматака, що її виголошує нпр. професор від математики й фізики. Чи може такий навіть найбільш терпеливий небіжчик спокійно це видержати до кінця? Не говорячи вже про іншу похоронну публіку й головно про приятелів-граматиків! Рішуче ні!

Або інший світ (кримінальний):

Як би по судах на місці прокураторів сиділи мовознавці — дослідники наголосу, то либонь ніюдин наш адвокат не докінчив би своєї „бесіди“, а відповідний клієнт дістав би в двоє більшу кару як та, на яку заслуговує! За наголос!

А поети... Або ні: *de poetis nit nisi bene!* Отже говорім про них тільки добре, зн. говорім тільки про таких, що добре наголошують свої вірші! Так пригляньмося одному з наших мистців слова, що мав найменші шанси до правильного наголошування, бо походив із Лемківщини, де, як відомо, наголос постійний, на другому складі від кінця. Думаю, що вже всі знають, про котрого поета тут мова. Отже Антонич дійсно мав великі труднощі з наголосом, а проте пильною працею по словниках і послідовною лектурою визначніших поетів дійшов до того, що може бути зразком для віршування! Огієнко назвав це чудом і зовсім не перебільшив: Антонич із цього погляду дійсно показував чудес, як ніюдин із йому сучасних західньо-українських поетів.

явиться нпр. „Кобзар“ із наголосами. Шевченко для нас, це передусім говорене слово, а що з нього виробляють різні декламатори наших днів! Послухайте!

Я пригадую точно такий момент: Коли з початком 1936 р. „Комісія Мови“ при Наук. Т-ві ім. Шевченка у Львові дискутувала над моїм проектом граматичної термінології на засідання приходив і Антонич. Раз виринула справа: *щока* чи *щелепа* (мовний орган). І ось дискусанти переконались до першого терміну. Прихилився до нього й поет, тільки завважив, що „літературний наголос не *щока щока*“. Рефлексія й теоретична підготованість приходили в таких випадках до голосу. Мусіли вони вирішно панувати й тоді, коли поет творив.

Звернімо увагу на кілька подробиць у цьому напрямку, візьмімо кілька прикладів із його творів.

На З. У. З. наголошують загально слово *прапор* на кінці. Про колишній часопис „Наш Прапор“ теж інакше тут не говорили, як на це вказує хоч би реклямна максима: „Тьму невіжі і роздор — проганяє Наш Прапор“. В Антонича находимо скрізь тільки літературний наголос на першому складі:

Каштани наче прапори хвилясті
(Три перстені, 69),
Ми молодість тверду і кучеряву
Складаємо мов прапор на ляфетах
(Книга лева, 62) — і ін.

Пор. теж у Тичини:

Закипіло, зашуміло —
Тільки прапори цвітуть
(Поезії 62),

або в Олеся:

Але послухайте! Погляньте:
Хто топче прапори святі?
(Поезії 48) і б. ін.

Інший приклад:

Наддністрянські поети наголошували традиційно й згідно з західними говірками слово *струна* на початковому складі; пор. хочби в Корнила Устіяновича:

*Дубовим листям повита,
Старая гуся лежала,
В ній голосниця розбита,
І хора струна мовчала.*

(Струни II, 287).

В Антонича це слово має такий наголос:

*Виходжу в сад, як сонце гасне
і вечір мов струна тремтить*

(Три перстені, 20),

*Хвилюванням тремкої струни
переливний роздзвониться голос*

(Там таки, 75), але в кличнім відмінку (правильно):

*В червонім збані м'ятний трунок
Зелені краплі яворові.
Дзвони, окрилена струно,
Весні шаленій і любові*

Там таки 6), хоч у дальшому, оруднику:

*Тремтить захоплення струною голос твій
І з неба ждеш вечірньої роси*

(Там таки, 67), множина перекидує наголос:

*Чи то струни чи не струни,
Чи то може з вістря шпаг
Вік минув зеленоруний
Що садами ніжно пах*

(Там таки, 64), або:

Дме вітер у руна
Життя молоде,
На яблуні струнах
Долоні кладе

(Там таки, 34).

При цьому можна порівняти наголос, що його має це слово нпр. у Лесі Українки:

Сім струн я торкаю струна по струні
Нехай мої струни лунають

(Твори I, 107), чи теж:

Співай мені пісню ту пісню, що спить в твоїм серці,
Торкни ту струну в твоїй арфі, що досі йще не брєніла,
Всі Струни озватися мусять хвалою мені

(Там таки, 69) і ін.

Пор. йще декілька літературних наголосів в Антонича, що виразно відрізняють його від наддністрянських поетів:

Басейни мов дзеркала нерухомі в куряві червоній
(Книга лева, 29),

І мох вогню і вітру ясний галас
і буря світла на води дзеркалах

(Там таки, 19),

або:

Корчма, мов куш, що родить зорі,
Свічками палиться в ночі

(Три перстені, 3),

чи теж:

Заклята ніч і смерть в напоях,
Що їх коханцям варить чорт

(Там таки, 9) і б. ін.

Сказано: Антонич, хоч лемко з роду, пильною працею й лектурою дійшов до доконалости в наголошунні й може стати в цьому огляді добрим зразком для всіх, хто має говіркові наголоси.

§ 15. Про український наголос можна б написати окрему книгу й ще не було б усе. Нажаль у нас іще цієї книги немає! На цьому місці хотів я подати декілька слів, що їх звичайно вживається з неправильним наголосом; цей неправильний наголос у лівій колюмні, права колюмна має літературний загальноукраїнський наголос. При тому слово із правильним наголосом друковане похиленим друком. І так:

з ле	добре
адвокат	— <i>адвокат</i>
азбука	— <i>азбука</i>
антихрист	— <i>антихрист</i>
антика	— <i>анті́ка</i>
бажання	— <i>бажа́ння</i>
батьківщина	— <i>ба́тьківщина</i>
батько	— <i>ба́тько</i>
більшати	— <i>бі́льшати</i>
Борис	— <i>Бори́с</i>
буду	— <i>бу́ду</i>
Буковина	— <i>Бу́ковина</i>
були	— <i>бу́ли</i>
булава	— <i>бу́лава</i>
варварський	— <i>ва́рварський</i>
вгору	— <i>вгу́ру</i>
вежа	— <i>ве́жа</i>
весело	— <i>ве́село</i>

з ле	добре
відсоток	— <i>ві́дсоток</i>
відхід	— <i>ві́дхі́д</i>
вільний	— <i>ві́льний</i>
віч-на-віч	— <i>ві́ч на ві́ч</i>
влада	— <i>ва́да</i>
Володимир	— <i>Во́лодимир</i>
вороний	— <i>во́роний</i>
вояк	— <i>во́як</i>
вхопити	— <i>ві́хопити</i>
галичанин	— <i>га́личанин</i>
гойдатися	— <i>гойда́тися</i>
голубий	— <i>го́лубий</i>
грамота	— <i>гра́мота</i>
діло	— <i>ді́ло</i>
двадцятий	— <i>два́дцятий</i>
договір	— <i>до́говір</i>
донька	— <i>до́нька</i>
досить	— <i>до́сить</i>
доцент	— <i>до́цент</i>

зле добре

дочка — дочка
еретик — еретик
жадання — жадання
живосилом — живосилом
заговір — заговір
замітний — замітний
захопити — захопити
знавець — знавець
знакомий — знайомий
зовсім — зовсім
ідол — ідол
ізохопити — ізохопити
какао — какао
керманич — керманич
кидати — кидати
килим — килим
клевета — клевета
комісар — комісар
концерт — концерт
корчма — корчма
курінь — курінь
кутя — кутя
ладан — ладан
ліворуч — ліворуч
лікар — лікар
людина — людина
людство — людство
льокаль — льокаль
майор — майор
меншати — меншати
Мирон — Мирон
монах — монах

зле добре

мотив — мотив
мотор — мотор
мушина — мушчина
мундур — мундир
мурза — мурза
навчання — навчання
навхрест — навхрест
наказ — наказ
намагання — намагання
намет — намет
напиток — напиток
наосліп — наосліп
намісто — намісто
настрій — настрій
невідомий — невідомий
обидва — обидва
опісля — опісля
оповідання — оповідання
орда — орда
Осип — (Й)Осип
основний — основний
остров — острів
Париж — Париж
патент — патент
період — період
пестити — пестити
питання — питання
пізнання — пізнання
пліч-о-пліч — пліч-о-пліч
поводитися — поводитися
поганин — поганин
подушка — подушка

з л е д о б р е

пожар — *пожар*
 позов — *позов*
 праворуч — *праворуч*
 прапор — *прапор*
 признання — *признання*
 п'ятьсот — *п'ятсот*
 раз-по-раз — *раз-по-раз*

з л е д о б р е

сімсот — *сімсот*
струна — *струна*
тридцятий — *тридця-
тий*
труна — *труна*
уряд — *уряд*
шісьсот — *шістсот*

III. Із словотвору й словозміни української мови.

1. Наростки -ування -овання.

§ 16. Коли хто їдучи на лови, цебто їдучи полювати скаже: „їду на полювання“ й наголошує при цьому склад „лю“, то поїзд, яким він їде повинен вискочити з шин, пес, із яким їде, повинен сказитися й заскавувати, рушниця ж повинна сама з себе вистрілити й розірватися. Тай те все було б, можна сказати, тільки легкою, символічною, карою за такий наголос.

І коли свята землячка досі носить тих усіх, що кажуть „будування“, „малювання“ (послухайте як наголошують це гарні пані!), „негодування“ (ах, яке модне слово!) „приятелювання“ (— хіба з найтяжчим ворогом, коли такий наголос!), і т. д., то це треба пояснити як якийсь надзвичайний випадок терпеливості, хоч все таки не можна бути зовсім певним, чи не наступить коли ще додатково якийсь тяжчий землетрус, або інший легкий катаклізм.

Тай це не тільки при наголосі наростків -ування й -овання такі нелітературні звички поширилися. Вистарчить згадати, що майже в усіх словах на -ння, що походять від діємників на -ти є такі, поза цим зовсім незрозумілі, хитання.

Ви тільки послухайте, що відповість нпр. наддіпрянець („великоукраїнець“), коли його галичанин (ніби

„малоукраїнець“) поздоровить словом „поважання“ із наголосом на „жа“. Отже він у 99 випадках на 100 відкаже: „поважання“ (евент. „моє поважання“) з наголосом на „ва“. І навпаки: коли хтось здоровить у нас із наголосом на „ва“, то тоді йому й одвічають звичайно наголосом на „жа“. Отже... найкраще здоровити себе взаємно гаслом „Слава Україні!“ й таким чином оминемо різнонаголосся з обопільним „пова-“ й „поважанням“, що вже сталося відруховим.

А річ така легка, коли тільки йде про цей наголос!

Адже коли: „поважати“, то й *поважання*, коли: „полювати“, то й *полювання*, коли: „будувати“, то й *будування* і т. д. Наголос у віддієслівних іменниках на -ання, -ування завжди такий, як у дієйменниковій формі основного дієслова на -ати, -увати. Sapienti sat! Розумному вистарчить півгодини балакати, він вам признає рацію й виходячи скаже: (таки) „Поважання“ з фальшивим наголосом на „ва“. Привичка? Може... Та добре, що він тоді скоро зачинить за собою двері, бо ви можете йому, чого доброго, послать наздогін важко виходжені кальоші, евент. з додатком Bezugschein-a (по укаїнськи: „дозвіл купна“) на нові.

Яке ж відношення — вертаючись ід темі — між наростками -ування, й -овання!

Отже передусім те, що наросток -ування можна наголошувати тільки на другому складі від кінця, -овання ж на третьому від кінця.

Та це була б тільки формальна різниця між ними. Є ще друга, не менш важна, а саме значенева різниця. Ось *риштування* це чинність, *риштовання* це вислід тієї чинности, тобто пов'язані дошки, дрючки тощо, *мурування* це мулярська чинність, *мурування* — ви-

слід чинности, тобто мур, *малювання* — малярська чинність, *мальовання* — малюнок, тощо. Іншими словами наросток *-ування*, це викладник чинности дії, наросток *-овання* викладник висліду тієї дії.

Чим пояснити, що так часто обидва наростки мішаються. Отже передусім не відрізнанням внутрішньозначенової сторони цих наростків, а також тим, що західньо-українські форми віддієслівних іменників цього типу побудовані на дієйменнику *-ований*, якого наголос на третім складі від кінця, отже:

будований — *будоване*,
мурований — *муроване*,
мальований — *мальоване* і т. д.,

Отже тепер хтось, хто звук *і* має в усі форми *будоване*, *муроване*, *мальоване* і т. д. переходить на форми з наростком *-ування* й надає їм наголос перших форм. У висліді виходить мовна неможливість у роді: *будування*, *мурування*, *малювання*.

Загляньмо до західньоукраїнських поетів, що вже наголошують по літературному цей наросток. Нпр. Антонич:

*переливний роздзвониться голос, або:
Хвилюванням тремкої струни*

Ірлявський: *Простір гірський...
милими ставав, коли серця не лишив
гін здобування й відваги.*

Признаюся, що досі не зустрів вірша молодих авторів, де б ритміка обумовлювала фальшиве наголошування цього наростка. Можливо, що я замало читав цих молодих авторів...

2. Інші наростки.

§ 17. Українська мова має деякі своєрідні наростки, що їх немає в інших мовах, нпр. наросток *-ощі* в таких словах, як: *пестоощі, голубоощі, пахоощі, солодоощі* і ін., наросток *-ній*, нпр. *давній, колишній, теперішній* (але ніколи: „рідній“, „кожний“!), наросток *-енко*: *Шевченко, Короленко, Стороженко*, наросток *-ук (-юк)* нпр.: *Шевчук, Самчук, Риб'юк* і ін.

Вживаючи своєрідних, нашої мові прикметних наростків, треба завжди обминати чужі наростки, що втискаються в нашу мову та засмічують її. Такими є в певних випадках наростки *-чик* (а зокрема наросток *-щик*!) та *-ка*.

В українській мові є наросток *-чик* (наростка *-щик* немає зовсім!), але його вживається в цілком іншому значенні. Наросток *-чик* у таких словах, як *хлопчик, горобчик, стільчик* і ін. визначає особу, або річ малих розмірів, недорослу, недорозвинуту, тобто цей наросток є виложником здрібнілості, миршавості й тільки в тому значенні його можна вживати в українській мові. З формального боку підходячи до справи, треба підмітити, що наросток *-чик* додається звичайно до слів, що закінчені на *-ець*, отже:

стілець — стільчик,
хлопець — хлопчик,
голубець — голубчик,
кравець — кравчик...

або на *-ко*, отже: *Левко — Левчик*
Славко — Славчик...

Найважливіша при цьому річ те, що в усіх тих випадках, де правильно вжитий наросток *-чик*, відповідні слова

мають здрібніле, пестливе значення. Не можна при допомозі наростка *-чик* (тим більше *-щик*!) творити йменники зо значенням зайняття або (хвилинної) праці людей, отже всяких „перекладчиків“ (має бути *перекладач, перекладник*), „атентатчиків“ (має бути: *атентатник*), „накладчиків“ (має бути: *накладець*), „справщик“ (тобто *коректор, справ(лю)вач*) і ін. Це все морфологічні, наросткові москалізми.

Так, як іменники на *-чик* у значенні зайняття або праці людей у нашій мові москалізми, так само й із наростком *-ка* в таких віддієслівних іменниках, як:

- „постановка“ (драми),
- „підготовка“ (до концерту),
- „підтримка“ (товариства),
- „обрібка“ (дерева),
- „вирубка“ (лісу),
- „розмальовка“ (церкви) і ін.

Кільки ж гарних способів у нашій мові заступає всі ці мовні шкульганини! От нпр.: *постанова, ви-става, підготова* і ін., або *обріб, вируб, підтрим* і ін., чи врешті: *розмалювання* і т. п.

Правда, в нашій мові існує наросток *-ка*, але ж він, як і наросток *-чик* визначає тут здрібнілість, миршавість і взагалі поменшення. Ось декілька прикладів із красного письменства: *Потім до лампади поліз* (тобто: малої лампади), *Самчук „Марія“* стр. 28; *Стрункі осички та берізки* (малі осики та берези) *спинаються до гори, там-саме* стр. 30; *Дівочі хустинки* (малі хустини) *не встигають втирати ніт, там-саме* стр. 35.

В мові так, як у житті. Частенько трапляється, що одні наростки гинуть, завмирають, а на їх місце при-

ходять інші, нові. Такі наростки та утворені ними слова, називаємо архаїзмами. Коли нпр. порівняти між собою такі слова, як:

*ткач і ткатель,
копач і копатель,
гробокон і гробоконатель,
перекладач і перекладатель,
носій і носитель і ін.*

то самі відчуваємо, що слова, закінчені на *-тель* (у правій колюмні) невластиві нашій сьогочасній мові, їх не вживають у літературних творах. Ті ж, що дісталися з давніх-давен до мови, як: *спаситель, христитель, хранитель, учитель...*, то їх небагато, вони задержалися у церковній слівні.

На наших таки очах зазнали повної переміни слова, складені з членом *-пись*, отже такі, як: (давніші) *та стінопись, рукопись, правопись, часопись* і ін., що сьгодні звучать, змінивши й рід: *той стінопис, рукопис, правопис, часопис* і т. д. Та зміна обняла весь український мовний обшир і то в дуже короткому часі, бо за останнє двадцятиріччя.

Виходить: ця зміна незвичайно жива в нашій мові й тому слід її придержуватися й таких перестарілих форм, як: *правописі, в часописах* і т. д. не вживати в літературній мові.

3. Кличний відмінок.

§ 18. В українській літературній мові вживають окремого кличного відмінка — дідицтво ще праслов'янської мови: *Пилипе! Григоре! Галю! Нусю! мамо! сину!* і ін. Коли скажете в кличному відмінкові: *син! мама! Андрей Антонович!* і ін. то це буде добре, але

по московськи, бо саме московська мова тим і відрізняється від української, що немає в ній окремого кличного відмінка, та що його заступають там називником. З цього погляду кожне наше: *Пане Інжінер! Пане Доктор! Добродію Директор!* і т. д. буде москалізм, що йде проти духа нашої мови. По літературному можна сказати тільки: *Пане Інженере! Пане Докторе! Добродію Директоре! Пане Товаришу! Андрію Антоновичу! Дорогий Богдане Івановичу!* і т. д.

І коли нпр. такий Гр. Косинка, що має назагал гарну й чисту мову напише: *Говори правду товариш гамністя буде* (зам. „товаришу“) чи теж: *Товариш-начальник! Позвольте до ветру сходить...*, то такі кличні форми мають у нього стилістичне завдання: віддати мовну чужість певних елементів в Україні. Свої люди, українські селяни в Косинки говорять не інакше, як: *Є, голубко, такі люде...*, *не Бог винуватий, Марто!*, тобто вживають окремих українських форм кличника.

Про психологічний бік цих форм, про більшу безпосередність, щирість окремих кличних форм у мові могли б дещо сказати психологи. Наша ж річ: не вживати змосковщених форм називника замість кличника, типу: „Пане Редактор!“ замість нашого стародавнього: *Пане Редакторе!* і т. п.

Проф. Сімович, обговорюючи кличний відмінок та його складневі функції (Грамматика 476), подає приклади з народньої поезії, де в протилежність до московської мови, форма кличного відмінка заступає називник! Так нпр.: *Плаче ридає молодий козаче*, або: *Жив, проживав курсунський полковник Пане Филоне*, чи теж: *В перше віконце вскопило сонце, в друге ві-*

конце ясний місяцю і т. п. Народний поет, творячи такі форми, немов мав перед очима тих, що про них співав і наче до них звертався безпосередньо ще один доказ (побіч велетенської кількості здрібнілих слів) на емоційність та безпосередність української вдачі.

У звичайній мові таких форм кличника замість називника не вживають.

4. Давальник чоловічих іменників.

§ 19. „Тарасу Шевченку“, „Івану Петровичу“, „Пану Редактору“, „Добродію Директору“, „Пан-отцю“, „Товаришу Доценту“, „Товаришу Професору“, „Пану Декану“, „Пану Ректору“ і т. д. і т. д. як пошесть шириться в нас надуживання форм давальника однини чоловічих іменників на у.

Тимчасом нормальне й звичайне нашій мові закінчення цього відмінка це *-ові* (по м'яких *-еві*, *-еві*) отже: *братові, батькові, вовкові, вітрові, дубові, слухачеві, товаришеві* (товаришу! це ж кличник), *Корнієві, солов'єві* і т. д.

Щодо закінчень *-ові* та *-еві* (*-еві*) то треба пам'ятати про таке:

Іменники на *-ар, -аря* коли закінчення давальника в них ненаголошене, мають замість *-еві* (нпр. *кобзареві*) *-ові* нпр. *столяріві*.

Такі ж іменники, як *ледащо, Санчо* і т. д. повинні теж замість *-еві* мати закінчення *-ові*, отже: *ледащові, Санчові* і т. д.

В іншому треба придержуватися правила: „по м'яких: *-еві -еві*“, зокрема, коли йде про йменники м'якої групи на *-ьо*; їх треба відмінювати так, як і на *-ь*: *татуневі* від *татуньо* і *татунь*, тощо.

У — закінчення:

Тільки в деяких випадках іменники чоловічого роду приймають закінчення -у в давальнику однини. І так:

а) Завжди мають -у (по м'яких -ю) іменники з закінченням називника на -ів, -їв, ов; отже: *Львів* — *Львову*, *острів* — *острову*, *болиголов* — *болиголову*, *Воробйов* — *Воробйову*, *Соловійов* — *Соловійову*, *Стеблів* — *Стеблеву*, *Канів* — *Каневу*, *Кравців* — *Кравцеву* і т. д. (пор. іще § 4.)

б) Подекуди трапляється закінчення -у при збігові кількох однакових закінчень -ові -еві нпр. *товаришеві поручникові Дубу* (хоч не буде зле й: *Дубові*), *друзові, вчителеві Кониченку* (хоч можна й: *Кониченкові*), *приятелеві Іванові Ковалику* (можна й: *Коваликові*). Тут треба зважати дуже на те, щоб не давати закінчення -у після м'яких по ч, ж, ш, щ, нпр. *Добродію, Петровичу, ножу, Гавришу, Хрущу*, бо таке закінчення в таких іменниках прикметне кличний формі, отже *товаришу* це в українській мові цілком правильний кличник, не давальник (він: *товаришеві*).

в) Тоді як у попередній групі (б) можна закінчення -у сміло й невживати, так у цій треба його доконче вживати: *Слава Ісусу Христу! Пану Богу, Святому Духу* й т. п. Самі приклади вказують на те, що тут маємо до діла з старовинними формами, з архаїзмами. Пор. іще народнє:

Козацькому роду — нема переводу!

Завжди ж треба казати *Пану* (не: „Панові“) отже: *Пану Редакторові, Пану Директорові, Пану Професорові, Пану Деканові, Його Матніфіценції Пану Ректорові, Його Ексцеленції Пану Президентові* і т. д.

Форми на -у це як сказано — архаїзми. Та вони вдержалися до сьогодні в московській мові, й тому вислів нпр. *пам'ятник Тарасу Шевченку, Пану Івану Петровичу* й т. д., віє вже сьогодні чимсь чужим, північно-східнім, зпід Москви. Цих форм треба уникати. По українськи буде правильно тільки: *пам'ятник Тарасові Шевченкові, Пану Іванові Петровичеві* і т. д.

5. Давальник і місцевик однини.

§ 20. Іншими словами: *на батьку чи на батькові?, на конику чи на коникові? в словнику чи в словникові?*

Ось що про це пише проф. Синявський у своїх „Нормах української літературної мови“ (стор. 57):

„Рівнобіжно з закінченнями -і(-ї), -у(-ю) в іменниках чоловічого роду вживається ще й закінчення давальника -ові -еві (-еві). Переважно це буває в назвах живих істот, хоч також і в інших: *на батькові, при коникові, товаришеві, Корнієві, у рухові, у словникові* тощо. Навіть і в іменниках ніякого роду, надто ж із наростком -к- трапляється це закінчення: *на теляткові, при дитяткові* тощо.

Закінчення -ові, -еві, (-еві), в місцевику однини має нахил поширюватися на багато іменників (коли не всі), як бачимо, не тільки чоловічого роду. А щодо цих останніх, то його нпр. можна застосувати майже до всіх зразків із закінченням і (*у байраці, на коні по дубі, при камені...*) отже: *у байракові, на язикові*, і т. ін. І трапляється це справді в українській літературній мові (як і народній) часто. Навіть і в іменниках ніякого роду не випадкові такі закінчення, як

от: *на небові* (Марко Вовчок), *Яка тепер зеред зими вулиця?* *То по літові та по теплові* (П. Мирний).

З повищого бачимо, що закінчення *-ові* в місцевіку не чуже нашій літературній мові й нема чого проти нього боротися, з другого ж боку не треба його зловживати.

При вживанні його з прикметником справа остільки легша, що тут уже можна подати менш-більш устійнені випадки, коли місцевигова форма, коли ж давальникова. І так, коли даємо прикметникові давальникову форму, то йменник задержує здебільшого місцевигову, нпр.: *на бистрому коні, у глибокому байраці, на довгому язиці* і т. д. Навпаки, коли прикметник матиме місцевигову форму, то йменник приймає здебільшого давальникову, нпр.: *на бистрім коневі, у глибокім байракові, на довгім язикові*. Та це все ще в пливкому стані, одні й другі форми, щойно боряться за право громадянства в мові.

А поети? Вони вживають таких форм, які їм потрібні з уваги на ритміку вірша, нпр.

На бистрім коні вороному (П. Тичина).

§ 21. Та є одне „але“ при цій виміні закінчень давальника й місцевика. Тому, що обидва відмінки мішаються в місцевіку (головно в прикметниках: *на бистрім і на бистрому*), можемо завважити в останньому десятилітті зовсім навпачне явище: заступства давальника місцевиком, головно в словах ніякого роду: *Довго приглядалася тому дзеркалі* (з газет); *Всякому пориванні з мотиною на сонце недостає глузду!* (підслухане), *Його оповіданні нема чого вірити* (з розмов) і т. д. Таке заступство й такі форми давальника з погляду граматики неможливі, неприпускальні. Давальник однини ніяких іменників має тільки закін-

чення -у або -ю, отже буде: ...Тому дзеркалу, Всякому пориванню..., Його оповіданню... і т. д. Бо що вільно... давальникові при заступстві місцевого (на бистрому зам.: на бистрім), то не вільно місцевого супроти давальника, коли йде про ніякі йменники. Хіба ясно? На це „але“ треба завжди пам'ятати. Проф. Синявський пише про закінчення давальника однини ніяких іменників (Норми української літературної мови, 54) ось що:

Звичайне й нормальне закінчення для іменників ніякого роду -у (в твердих і мішаних іменниках) та -ю (в м'яких): *дереву, селу, дворищу, лицю, обличчю, знанню, підзамчю, подвір'ю* і т. ін. і тільки зрідка -ові — головним чином у назвах живих істот на -ко: *ягняткові, дитяткові, навіть і лихові, серцеві, сонцеві...* тощо. Пор. у Шевченка:

А серцеві не потурай!

6. Окремі завваги.

§ 22. При словозміні (відмінюванні слів) треба звертати увагу на наголосові пересуви (пор. про наголос § 14 і 15). От нпр. про рухомість наголосу в таких парах:

іду з села — ідемо на села

іду з міста — ідемо в міста

сестри немає вдома — сестри в місті

він не має хати — в селі є хати і ін., можна загально сказати, що:

а) Двоскладові іменники ніякого роду на -о, -е звичайно мають різний наголос в однині й множині:

село, села . . . — села, сьл . . .

вікно, вікна . . . — вікна, вікон . . .
стегно, стегна . . . — стегна, стегон . . .
чоло, чола . . . — чола, чолам . . .
кільце, кільця . . . — кільця, кільцям . . .

і навпаки:

сіно, сіна . . . — сіна, сінам . . .
пасмо, пасма . . . — пасма, пасмам . . .
місце, місця . . . — місця, місцям . . .
море, моря . . . — моря, морям . . .

а навіть:

збіжжя, збіжжя... — збіжжя, збіжжям...
зілля, зілля . . . — зілля, зіллям . . .
знання, знанням... — знання, знаннів...
царство, царства... — царства, царствів...

В трискладових ніяких іменниках наголос у відміні
теж рухомий. Запам'ятайте літературні форми:

озеро, озера . . . — озера, озер . . .
колесо, колеса . . . — колеса, колесам . . .
дерево, дерева . . . — дерева, деревам . . .
дзеркало, дзеркала... — дзеркала, дзеркалам...
решето, решета . . . — решета, решет . . .

і навпаки:

джерело, джерела... — джерела, джерелам...
помело, помела . . . — помела, помелам . . .
молоко, молокоа . . . — молока, молокам . . .
долото, долота... — долота, долотам...
стремено, стремена... — стремена, стременам...

б) Подібне в дечому явище наголосового пересуву
бачимо в іменниках жіночого роду на -а, -я:

дочка, дочки . . . — дочки, дочок . . .
верба, верби . . . — верби, вербам . . .

доба, доби . . . — доби, добам . . .
орда, орди . . . — орди, ордам . . .
земля, землі . . . — землі, земель . . .

І в три- й більшескладових:

голова, голови . . . — голови, головам . . .
лобода, лободи . . . — лободи, лободам . . .
борода, бороди . . . — бороди, бородам . . .
сковорода, сковороди... — сковороди, сковородам...

в) Запам'ятайте літературну відміну таких чоловічих іменників, як:

батько, батька . . . — батьки, батьків . . .
голуб, голуба . . . — голуби, голубів . . .
сокіл, сокола . . . — соколи, соколів . . .
лебідь, лебедя . . . — лебеді, лебедів . . .
вечір, вечора . . . — вечори, вечорів . . .
берег, берега . . . — береги, берегів . . .
голос, голосу . . . — голоси, голосів . . .
• лікар, лікаря . . . — лікарі, лікарів . . .
тенор, тенора . . . — тенори, тенорів . . .
староста, старости... — старости, старостів...
перстень, персня... — персні, перснів... (пор. § 13, 5.)

Побіч цього останнього можливі й форми: *перстені, перстенів*... А проте Антоничеву збірку віршів треба наголошувати: „Три перстені“, (і даліше відміняти: *трьох перстенів, трьом перстелям*) бо це слово стоїть після числівника *три*, а в нашій мові після цього числівника та й інших (*два чотири*)... наголос йде до переду (т. зв. двої́нний наголос), пор.:

син, сина — сини . . . але: два сини . . .
сокіл, сокола — соколи... але: два соколи...
товариш, товариша — товариші... але: три товариші... те ж саме в жіночих іменниках:

*січка́рня, січка́рні — січка́рні... але: дві січка́рні...
друка́рня, друка́рні — друка́рні... але: три друка́рні...
хата́, хати́ — хати́... але: чотири хати́...*

а також у ніяких:

*гніздо́, гнізда́ — гнізда́... але: обидва гнізда́...
ре́шето, ре́шета — ре́шета... але: два ре́шета...*

Теж і в сполуках числівника з іменником, де складня вимагає залежного відмінка:

п'ять дочо́к але: багато дочо́к

сто книжо́к або:

книжо́к сто але: мало книжо́к і т. д.

г) При відміні дієслів треба за всяку ціну оминати такі говіркові форми як:

„ідемо, несемо, беремо“ ...

„ідете, несете, берете“ ...

Літературна мова знає тут тільки кінцевий (окситонічний) наголос, отже:

ідемо́, несемо́, беремо́ ...

ідете́, несете́, берете́ ...

IV. Із складні української мови.

1. „Прошу о поміщення...“ й т. п.

§ 24. В українській літературній мові можна „прохати чогось, прохати про щось“ але „прохати о щось“ не можна, бо це останнє складневий архаїзм, що дуже нагадує польське: *prosić o coś*.

Така складня після цього дієслова разить головно при віддієслівних іменниках типу „прошу о поміщення“, „прохаю о прийняття“, „просити о прощення“ і т. д. й тут хоч би ми навіть сказали: „прошу про поміщення“, „прохаю про прийняття“, „просити про прощення“ і т. д. то й це не було б правильно, не відповідало б звичкам нашої складні, бо їй невластиві зврати:

„прийменник + віддієслівний іменник“ отже:

про + поміщення

про + прийняття

про + прощення і т. д.

Рішуче виступила проти таких конструкцій О. Курило й у своїх „Увагах до сучасної української літературної мови“ (нпр. третє видання, Книгоспілки, Київ 1925) подає такі способи заступати сполуку: прийменник і віддієслівний іменник на *-ння -ття* (стор. 56):

а) Зворот із дієйменником (інфінітивом), отже нпр. замість сказати:

„Його прислано для перевірення правильности дослідів“ —

краще буде по літературному:

Його прислано перевірити правильність дослідів.

б) Зворот із дієприслівником, отже нпр. замість казати:

„По дослідженню (або: після розслідування) цього питання“ —

краще буде по літературному:

Дослідивши це питання..., або:

Скінчивши дослід... і т. п.

в) Зворот із окремим (побічним) реченням: нпр. замість сказати:

„Не допустити вівсюга до розсіювання ним свого насіння“ —

краще буде по літературному:

Не допустити вівсюга, щоб він розсіяв своє насіння.

З цього погляду наше „прошу о поміщення“, „прохаю о прийняття“, „прохати про прощення“ правильно по літературному:

*прошу помістити,
прохаю прийняти,
прохати простити.*

І взагалі наша мова — одна з мов, що має найвиразніш дієслівний характер. Тимто всякі віддієслівні йменники на *-ання*, *-ення*, *-ття* повинні тут як найменше знайти місця, протилежно як це в польській та в московській мові. Отже всякий:

„апарат до чищення машини до писання“,
„ключ до читання й розв'язування шифрування“,
„заведення для навчання машинописання“,
„комітет для вшанування 30-ліття існування...“ і т. п.
треба доконче розв'язувати в дієслівному напрямі, отже:

*апарат чистити писальні машини,
ключ, (як) читати й розв'язувати шифри,
заведення, де вчать машинопису,
комітет вшанувати 30-ліття існування... і т. п.*

І далі: треба укладати *приписи, як запобігати нещасним випадкам* (не: „запобігання нещасним випадкам“), *правила, як ходити по вулицях* (не: „ходження по вулицях“), а на „правила доброго поведіння“ найкраще сказати:

правила доброї поведінки,

коли не: „правила, як добре поводитися“. Ну й, ясна річ: *правила, як добре говорити по літературному*, а не „правила доброго говорення по літературному“.

2. „Розмова по телефону...“ й т. п.

§ 25. Як чужий вплив, московський що прикро вражає українське мовне чуття, треба визнати такі нажаль часті в нас сполуки з прийменником *по* як:

„розмова по телефону...“

„комунікат по радіо...“

„виклади по історії літератури...“

„катедра по українському языку...“

„години прийнять по середам і суботам...“ і т. д.

Тимчасом правильно буде:

розмова телефоном або: телефонна розмова,

комунікат крізь (або: в) радіо або радіокомунікат, виклади (з) історії літератури катедра української мови приймають у середу й суботу і т. д.

Складня, що її обумовлює собою прийменник *по* в українській мові дається за проф. Синявським („Норми української літературної мови“ 274 і д.) схопити коротко ось як:

Прийменник *по* лучиться з трьома відмінками: давальником, знахідником і місцевиком.

а) З знахідником *по* вживається майже тільки на означення двох тям — мети граматичної дії та межі її. При дієсловах із зазначенням руху до певної мети та таких, як *послати* іменниковий додаток мети звичайно і в'яжеться прийменником *по*: *іти по хліб, поїхати по сіно, послати по рибу, по сіль, по крам* і т. ін.:

Чи не вийде стара мати по холодну воду (Нар. пісня),

Вернувся по той чобіт (Нар. опов.),

До кого ж мені тут по роботу вдатися? (Г. Барвінок).

Крім того конструкція з *по* ще визначає тям на питання „поки? наскільки?“, нпр.: *стояв у воді по шию, волосся по плечі, пшениця по пояс* і т. ін., та в таких як *по цей бік, по той бік* тощо.

б) Дуже поширені конструкції з місцевиком після *по* досить різнозначні.

По перше на означення місця в широкому значенні, нпр. *ударити по голові, ходити по полю, лазити по деревах* і т. ін. Такі конструкції часто набирають відтінків розділовости, на подоби розділовости

в дієсловах, отже природньо в'яжуться з такими додатковими словами, як „скрізь“:

Чувати було по людях, що вони живуть собі, як риба з водою (Г. Барвінок).

*Розбрелись конфедерати
По Польщі, Волині,
По Литві по Молдаванах
І по Україні* (Т. Шевченко).

Щодо такого значення *по* в конструкціях із іменником часового значення, то вони в народній мові зрідка трапляються, нпр.:

*Ой журавко, журавко,
Чого кричиш по ранках?* (Нар. пісня).

Але літературна мова в таких випадках звичайно використовує конструкції з орудником без прийменника тощо.

Подруге на означення підстав таких явищ, як *пізнати, побачити, вгадати, помітити*:

Видно пана по халявах (Нар. присл.),
Я по очах бачу, що він соромиться (Л. Українка),
Хіба ж ти не помітив по їй, що вона й здавна навіжена? (М. Вовчок).

Далі розвиваються й такі значення (прислівникові), як нпр.:

По Савці й свитка (Нар. присл.),
По своєму ліжку простягай ніжку (Акад. словник),
Як по правді вам сказать (Т. Шевченко),
І все то те — по добрій волі,
По волі розуму горить (Т. Шевченко),
Працюємо... не тільки по неволі, а й з охоти (Л. Українка),

Аристократ по душі (О. Кобилянська),
Драли тіло по кусочку,
Пускали на воду (Нар. пісня),
Аж по році весною... я знов побачився з Лім-
бахом (І. Франко),
Ого, вже тепер буде по нім (Нар. опов.),
Пішов дощ, та вже й по жаттю (Нар. опов.)

Останні значення (*буде по нім*, себто „його не буде“, *вже й по жаттю*, себто „скінчилось жаття“), здається, тільки місцевого, західноукраїнського поширення, інші (*по обіді, по праці, по трьох днях...*) в літературній мові звичайні.

Нарешті з деякими дієсловами та віддієслівними іменниками конструкція з *по* вживається як складневий архаїзм. Поруч звичайних конструкцій із прийменником *за* при дієсловах *плакати, тужити, сумувати, убиватися* тощо бувають і конструкції з *по*:

Чорнявая кохана
По милому вбивається (Слов. Грінч.),
Ой чи тужить моя мила по мені? (Нар. пісня),
Хіба хмаронька заплаче дощем по мені (Ст. Руданський),
Чи мені по тобі
сумом сумувати (П. Куліш).

Але при дієслові (*за*)дзвонити тільки така конструкція й буває:

І задзвонили вранці-рано
По генераловій душі (Т. Шевченко).

в) Конструкції з давальником зберігаються в кількох випадках:

Поперше в чисто прислівникових словах типу: *по-моєму, по-вашому, по-місцевому, по-дурному, по-людському* тощо, а подруге в іменникових конструкціях на означення розподіловості щодо предметів чинності дієслова це такі конструкції, як:

В обох їх було по Шевченковому „Кобзарю“
(Б. Грінченко),

Клики й по чабану до нас із стада (П. Куліш).

Проте останні конструкції хоч нібито й іменникові (*по чабану...*), та насправді вони вже гублять зв'язок із відмінними словами й наближаються до прислівникових. Це видно з того, що коли замість іменників після прийменника *по* вставити числівникові сполучення, то вони вже будуть не в формі давальника, а знахідника: *дав по п'ять карбованців, по сім яблук* і т. ін. (але *по тисячі, по десятиці...*)

Сполучення з формами давальників іменників із *по* взагалі в українській мові майже вивелися зовсім, і такі сонструкції, як:

Се не по їх нутру і розуму царі (П. Куліш),

Щодо конструкції з родовиком: *по його, по її, по їх, не по його вийшло* і т. ін., то вони, мабуть, з'явилися з складніших конструкцій як *по його бажанню*, абошо (через випад іменника). На це вказує і зовсім незвичайний при *по* родовик і відсутність *н* в займенниках, нарешті й наголос (*по його*):

Роблять по його (Гр. Квітка-Осн.).

Коли уважно прослідимо всі можливі, вилічені вгорі значеневі відтінки в конструкціях із *по*, то бачимо, що такі вислови, як:

„розмова по телефону“,

„інститут по розслідуванні рака“,

„комісія по висвітленню цих питань“ і т. д.

це все мовні варваризми й їх треба вистерігатися, заступати своїми:

інститут дослідів рака

комісія (щоб) висвітлити ці питання і т. д.

Та й не тільки треба цих конструкцій нам самим вистерігатися, але й другим про це сказати!

3. На доказ цього, що ці, які... і т. п.

§ 26. Не рідко зустрінете сьогодні перед відносним займенником *що*, який займенник *цей*, отже нпр.:

„На доказ цього, що ці, які...

це не по літературному.

Передусім указовий займенник *цей*, *ця*, *це* в українській літературній мові визначає предмет найближчий до нас, предмет, що не потребує точніших пояснень, бо на нього можемо вказати пальцем. На дальші предмети, що вимагають пояснення, вказуємо займенником *той*, *та*, *те*, нпр.:

на цьому світі — на тому світі.

В першому випадку мова про цей наш світ, про світ, де ми живемо, тоді коли *на тому світі*, це на світі, що ми з ним безпосередньо не зустрічаємося, це на другому, тамтому світі.

Про те, котрі займенники на ближчі, котрі ж на дальші предмети повчає нас така їх черга:

цей, *сей*, *отой*, *той*, *тамтой*.

Такого зрізничкування не зустрічаємо в ніякій іншій слов'янській мові. Нашому:

цей — той

відповідає нпр. у польській мові:

ten — tamten.

І ось не важка річ тепер зрозуміти, чому в нас на західніх землях вживається „того тижня“ замість *цього* (*сього*) *тижня*, „того року“ замість *цього* (*сього*)

року і т. д., хоч народня мова добре відрізняє між *цей* і *той*, пор.:

Це у вас тогідня пшениця? — Ні сьогодні! (Рос.-укр. словник II, 423),

Цього літа суниці солодші за тогорічні (там же 421).

В західньоукраїнській інтелігентській мові (під польським впливом) замість народнього й літературного:

цей — той

закріпилися форми:

„той — тамтой“,

отже: „того року“ — „тамтого року“.

Їх треба уникати.

Але ж найважливіша річ при вказових займенниках, це вживання їх із побічними, відносними реченнями в таких відповідниках як:

той, що...

той, котрий...

і далше:

туди, куди...

там, де... і т. д.

Ціль відносних речень — пояснювати ближче предмет, що про нього мова в головному реченні й що його ми ближче не знаємо. Отож уже сам характер відносного речення каже нам попереджувати його тільки займенником *той*, а не *цей*. З цього погляду такі незвичайно тепер розпоширені в нас сполуки, як „цей, що“, „цей, який“, „сюди, куди“ і т. д. незгідні з духом нашої мови, бо коли вказуємо на когось займенником „цей“, то тим самим згори вказуємо, що він нам близький, добре відомий, отже виключаємо всякі точніші пояснення. Вони злишні. Ось приклади:

*Назва... повстала від того, що (не: від цього, що!) нарід той завжди чухався (О. Вишня),
Ті великорозумні, що царя вбили (не: ці, що!) (Гр. Косинка).*

Щодо вживання відносних займенників, то — як це стверджує проф. Сімович — всі вони (*той, що; той, котрий; той, який*) вживаються один побіч одного без більших різниць у значеннях. А проте значеневі відтінки дадуться тут устійнити. Проф. Огієнко, що в 1934 р. на сторінках „Рідної Мови“ (ч. 9-10) займався теж із історичного становища займенниками „котрий, який, що“ стверджує, що „живим, правдиво українським ... треба вважати тільки займенника *що*, і ці форми з *що* панують і в мові живій і в мові літературній кращих наших письменників, що дбають про чистоту своєї мови. Це, власне, форма, що сильно вирізняє нашу мову серед інших мов слов'янських (тільки сербська мова знає цю форму в більших розмірах)... як правдиві стилісти дбають про вживання *що*, показує оцей приклад. У М. Рильського, в його „Під осінніми зорями“ 1918 р. на стор. 75 читаємо:

*І перше слово, те найбільше з слів,
Яке в саду під вітрове шептання,
Я вперше чув і вперше зрозумів...*

але в другому виданні 1926 р. цього збірника на ст. 56 це місце уже виправлене так:

*І перше слово, те найбільше з слів,
Що я в саду під вітрове шептання,
Уперше чув і вперше зрозумів.*

Тимто замість „доказ цього, що ці, які...“ треба правильно: *доказ того, що ті, які...*

4. Коли щось „є явищем сумним“... і т. п., то...

§ 27. Одне з найсумніших явищ в мові нашого інтелігента треба вважати т. зв. орудникову (інструментальну) складню присудка. Ви сьогодні йнакше не почувете, як:

„Лепкий є письменником“,

„Ким ви є?“

„Грушевський був великим ученим“

„Найвизначнішим твором Шевченка є...“

і т. д. і т. д. А тимчасом народня й літературна мова знає тут тільки називникову (номінативну) конструкцію, отже: *Лепкий є письменник* чи: *Лепкий — письменник*
Хто ви (є)?

Грушевський був великий учений,

Найвизначніший твір Шевченка це...

Спроквола й західньоукраїнські письменники привикають до таких форм, нпр.:

Наполеон розумна голова був... Для

нього революція була епохальне діло (Косач).

Проте назагал переважає орудникова конструкція в розговірній мові без уваги на окреме її значення. А тим часом така орудникова складня присудка можлива в нас тільки в деяких обмежених випадках. Її вживається тільки тоді, коли присудок визначає не постійну, нетривалу прикмету підмета, а навпаки, коли він показує прикмету тимчасову, проминальну. Тимто недоречно буде казати:

він був там два місяці учитель,

бо тут ця його прикмета проминальна й тому по літературному буде:

він був там два місяці вчителем.

Отже треба добре відрізняти нпр. такі вискази, як:
цей українець був робітником (короткий час),
цей українець був робітник (довгий час).

Але, відвернувши останній приклад, можемо сказати тільки одне:

цей робітник був українець,

бо приналежність до певної нації це прикмета постійна, тривала.

В українській мові на визначення посади, професії, ролі й т. п. взагалі несутньої признаки людини чи тимчасової ролі речі, незвичайно сильно поширені конструкції „за + знахідник“, отже:

Він був там два місяці за вчителя.

Пор. іще: *Хай чабан, усі зукнули,*
За отамана буде! (П. Тичина).

Та вже цим прийменником *за* дуже добре визначена тимчасовість, проминальність певної прикмети, ролі, становища й т. п. підмета. Найкраще пригадати собі такі приклади, коли хто був *за куму* на христинах, *за дружбу* на весіллі і т. п. *За молодого* можна бути тільки на сцені, бо коли б хто сказав, що *пан ХУ* був *за молодого* в житті, то це значило б, що він втік із-перед церкви, не взявши шлюбу. А це, звичайно, нетактовно!

6. „Ним буде (було) зачитано“... й т. п.

§ 28. Це теж собі мовна квітка в українській мові. Її дехто навіть пильно вирощує, плекає, кохає-викохує! Адже ж так говорять у Москві, чому б і нам

так не говорити, а до того ще „по телефону, по радіо, по книжці й по газеті“?

Отже передовсім не: „ним буде зачитано“, бо речення на *-но*, *-то* в українській мові безпідметове, а „ним“ це підмет, хоч в орудниковій формі. Отже геть із „ним“! А далше не: „буде зачитано“, бо це в українській мові суперечність, безглуздя. Коли візьмемо такі народні приклади, як:

*козаченька вбито,
хату виметено,
коня підковано і т. д.*

*Ізмалку учено нас на Москві (П. Куліш),
Уже тайник засипано землею (Б. Грінченко),
Учора до пізньої ночі прокопувано дорогу (Ів. Франко),
Вже заволочено серпанком
сіреним небо (Л. Українка),*

то з усіх цих прикладів видно, що тут іде про минулий час, отже в нашому *-но*, *-то* виразно зазначено минувшину, чого в московському *-но*, *то* немає. Тимто по українськи не можна сказати: „буде зачитано“, бо не може статися щойно в будучності („буде“) те, що вже сталося („зачитано“ = колись давно зачитано). Можна сказати тільки

буде зачитане

(або ще краще: *зачитають*),

бо в діеприкетнику *зачитаний*, *а*, *е* не відчувається часовости так, як відчувається її в неособовому *зачитано*.

Остаточного можна тут і там знайти в літературі приклад на висказ типу: „було зачитано“, але його вживається на визначення давноминулості, пор:

*І навіть піднято було мене на сміх (М. Рильський),
Не встигла ніч настати,
Як було вже місто взято. (Л. Українка).*

Та в обидвох випадках автори підкреслюють при допомозі слівця „було“ що це було дуже давно. Й це зовсім не вповажнює нікого говорити:

„було гладко зроблено“ зам. *все гладко зроблено*,
„мову було відсмічено“ зам. *мову відсмічено*,
чи теж „все буде зроблено“ зам. *все буде зроблене*,
все зроблять,
„мову буде відсмічено“ зам. *мова буде відсмічена*,
мову відсмітять.

І відсмічуймо мову із варваризмів, бо такі, як вище наведені по лівій стороні, це дійсно прикрі й незвичні для вуха!

6. Окремі завваги до складні.

§ 29. Ось деякі інші ще завваги до складні української мови:

а) Зворотний займенник „себе, собою“ вживається в українській літературній мові не так, як у польській чи в західноукраїнській інтелігентській мові. По літературному не можна сказати:

„Іван і Петро знають себе й частенько розмовляють із собою мимо того, що віддалені від себе“, бо це визначало б, що Іван і Петро знають кожен сам себе і кожен із них має дивну звичку розмовляти

сам із собою... По літературному це речення буде ось як звучати:

Іван і Петро знаються між собою й частенько розмовляють один із одним, хоч і віддалені один від одного.

Пор. іще приклади із літератури:

Отак зійдемося часом і згадуємо. Гай-гай! Дивимося один на одного і не пізнаємо себе, аж смішно! (Гр. Косинка),

Як затихли колядки, тоді глянули один другому у вічі! (Г. Журба),

*Хліб. Виривали один другому з рук (У. Самчук),
Переміг себе. (Ю. Косач).*

б) В українській літературній мові на визначення руху кладемо питайний прислівник „куди?“ не „де?“ Отже не скажемо, як то в нас іще часто можна почути: „Де ідеш? Ходи тут!“ тільки:

Куди йдеш? Ходи сюди!

За те сказати можна завжди: *Де стоїш? Тут росте дерево і т. д.*, бо в цих випадках не визначаємо руху, тільки безрух, статику.

Приклади:

Козаченьку куди йдеш?

Невже жалю не маєш? (Нар. пісня),

*Петро Гордійчин... Куди ж це він? (Гр. Косинка),
але: Серце, де горить запізній жаль і гнів (М. Рильський),*

Там у полі тополі на волі (П. Тичина) і ін.

в) В літературній мові неможливі сьогодні вискази: „думати о кімсь“, „говорити о чімсь“, по літературному можна сьогодні тільки:

*думати про когось,
говорити про щось.*

Прийменника *о* (також *об*) вживається сьогодні по таких дієсловах, як *ударити(ся)*, *бити(ся)*, *стукнути(ся)*, *розбити(ся)* і т. д. нпр.:

*О мур старою головою ударила
і трупом пала* (Т. Шевченко),

Ой піду я утоплюся

Чи об камінь розіб'юся (Нар. пісня).

г) Є. Чикаленко, тонкий практичний знавець народньої мови, наводить у своїй статті: „Про українську мову“ (1922) випадок, до якого непорозуміння може довести маленька різниця в мові наддніпрянця й наддністрянця:

Наддністрянець запропонував наддніпрянцеві за його перстень — „тисяч сто корон“. Наддніпрянець був здивований і вражений, він певний був, що йому пропонують „100 тисяч корон“, бо в Східній Україні вираз „тисяч сто“ визначає суму не 1100, а більш — менш близьку коло 100 тисяч, а коли хотять визначити суму 100.000 певно, то кажуть „сто тисяч“. А якби наддністрянець висловився не з польська, а сказав, що дав „тисячу сто корон“, або по народньому „одиннадцять сот корон“, то не було б ніякого непорозуміння, бо так само говорять і над Дніпром.

г) У Шевченка читаємо („Наймичка“):

*Через тиждень молодіці
Коровай місили...*

що не визначає, борони Боже, „на протязі, впродовж тижня“, бо так довго хіба місити не буде й найбільш лінива молодиця. А ще коровай! Отже прислівник *через* у часовому значенні це не тільки „впродовж“, але й „після“. Тимчасом на західніх землях уживають його тільки в першому значенні, хоч народня мова знає й друге, пор.:

*Як не згину то вернуса
Через три годи (Нар. пісня),*

зн. коли мине три годи, після трьох годів.

І ось коли прохаємо „містити оповістку в часописі через п'ять днів“, то це може значити, що її треба містити впродовж п'яти днів, а й також, що цю оповістку треба оголосити щойно, коли мине п'ять днів. Тимто обидва значення краще висловити точніш отже:

*містити оповістку після п'яти днів,
чи теж містити оповістку впродовж п'яти днів.*

Тоді ніякого непорозуміння не буде.

д) В літературній мові вживається прийменника *мимо* тільки в таких зворотах, як:

*я йшов мимо хати
він їхав мимо млина*

йдучи мимо церкви зняв шапку й т. д.

За те не можливі вискази типу: „мимо моєї просьби, він зробив це“, „мимо того, що я не мав часу, я не спізвився“ й т. д. Правильно виглядатимуть ці речення

*без уваги на моє прохання він зробив це,
не дивлячись (не вважаючи) на те, що
я не мав часу, я не спізвився, тощо.*

е) Замість нелітературного звороту „в цей спосіб“, „в такий спосіб“ треба правильно:

*цим способом
таким чином
таким робом.*

Коли ж цей „спосіб“ має ще прикметник нпр.: „в страшний спосіб“, „в нелюдський спосіб“, то тоді краще його замінити на літературне прислівником, отже:

*страшно,
по-нелюдськи і т. д.*

є) Прийменник *проти* вимагає в літературній мові родовика, не давальника. Кажемо *проти когось, проти чогось* а не: „проти комусь, проти чомусь“. Пор.

Проти всіх людей земля не вродить (Нар.)
Проти нас трьох нема в світі дужчого (Нар.)

ж) В літературній мові говоримо тільки:
в Україні,

коли думаємо про весь український національний простір як одну цілість. Місцеве „на Україні“ визначає те саме, що в частині якоїсь іншої держави, в її провінції. Пор. нпр.: *на Волині, на Поділлі, на Поліссі, на Холмщині, на Лемківщині, на Закарпатті*, але: *в Карпатській Україні*, бо вона творила окрему політичну цілину.

Вислови „на Україні“, „на Карпатській Україні“ замість: *в Україні, в Карпатській Україні* це принизливі вислови й їх треба за всяку ціну оминати. Гл. про це ширше в „Рідній Мові“ за 1935 р. стор. 62-72.

V. Із слівні української мови.

1. Пуризм чи збіднювання мови?

§ 30. Побіч своєрідних, кожна мова має якусь кількість чужих висловів (поодиноких слів, чи теж їх сполук). Мовознавство відрізняє тут запозики (Lehnwörter, Entlehnungen) тобто слова, що прийнялися в даній мові за свої (от як нпр. наше *чумак, черга, вага*): властиві чужі слова (Fremdwörter), що їх чужість ми ще живо відчуваємо (*бінокль, експансія, бухгалтерія...*)

Запозичення (запозики й чужі слова) так як і новотвори повстають тоді, коли в словниковому засобі мови немає однозначників — слів, що торкаючись якогось предмету чи явища лучать у собі не тільки ті самі уявління, але й ті самі почування в тих, хто їх уживає. Так і виринає сама від себе норма, коли якесь чуже слово можна заступити своїм, тобто коли пуризм (чищення) мови є явище додатне, а не збіднювання мови. Саме тоді, коли якесь слово — що відповідає всім звичкам мови є ще й однозначне з чужим.

Що таке однозначність побачимо з такого прикладу: наше слово *помер* визначає те саме, що й „скінчив життя“, „переставився“, „навіки заснув“ і т. д. аж до вульгарних: „задер ноги“, „кляпнув“ чи „здох“. Наші уявління про те, що хтось „перестав жити“ при

кожному з цих слів однакі. А проте їхній зміст не-однаковий. Бо на зміст слова складаються не тільки самі наші уявління, але й ще щось. Оте „щось“, це наша чуттєва настанова, почування: прихильні чи менш прихильні, від’ємні чи додатні, що ми їх лучимо з кожним словом. Ми тоді „стилізуємо“ наш психічний зміст.

На цьому прикладі бачимо, що чуттєвий (або як дехто каже: емоційний) первень у мові не менш важний від розумового (інтелектуального) й що він рішає здебільшого про вживання чи невживання даного слова. Дальше бачимо теж, що слова однозначні (однакові щодо чуттєвого забарвлення та щодо уявлінь) це не те саме, що співзначники. Бо ж таке нпр. *помер* і *скінчив життя* це однозначники, коли дивитися на їх зміст тільки з розумового становища. Але однозначність це ще не співзначність — цю останню обумовлює чуттєвий первень. І ось мова нищить однозначники, зн. зберігає з двох однозначників тільки один, зате задержує співзначники. З цього погляду такі слова, як *помер* і *закінчив життя* вдержались в мові тільки тому, що вони співзначники, тобто різняться чуттєвим тоном.

Ми сказали, що пуризм у мові, тоді явище додатне, коли ми заступаємо чуже своїм однозначником. Тепер розуміємо, чому тепер уже не можна заступити таких слів, як „нація“ — своїм словом „народ“, слова „націоналіст“ — своїм „народовець“, і далше „танцювання“ — „гулянням“, „професора“ — „вчителем“ і т. д., хоч із історично-етимологічного становища це все однозначники; та їхня функція в мовній системі тепер різна, вони тепер співзначники й тому вдержалися в мові.

Наші пуристи дуже часом перечулені але там, де цього не треба. Часом читаючи чи слухаючи їхніх нарікань можна набрати враження, що наша рідна мова складається з 99 відсотків різних „ізмів“, як польонізмів, москалізмів, германізмів і т. д. Що б то було, коли б такий доморослий пурист довідався нпр., що наше „цікавий, міць, обіцяти“ і т. д. це теж давні запозики з польської мови? Як що до чого він почав би їх відбронзовувати й підставляти свої: „текавий, міч, обічати“, або зовсім викинув би їх із мови. Знаю сам одного українста, що замість „цікавий“ пропагував слово „займавий“ (байдуже що це тільки співзначник!), а іншого — цим разом не мовознавця, — що знелюбив слово „вождь“, мовляв, наше „водж“ (нпр. у Франка) це єдина форма. Але він був демократ із переконання, отже не дивно, що виступав проти „вождів“. Проти ідеології нічого не вдієш!

Але вже найгірша справа коли „пуризм“ починає чіплятися своїх таки слів. От візьмім, наприклад, таке слово „літнище, літнисько“. Тільки сонічко пригріє, а воно починає появлятися й кілька добрих місяців улітку не хоче вступитися з нашої розговорної, чи писаної мови.

У 1933 р. виступив проти цього слова др. В. Виноградський на сторінках „Рідної Мови“, мовляв, це слово „противний духові нашої мови новотвір“, що повстав під впливом польського „летніско“ й його треба чим-дуж заступити своїм — „літовище“.

З цього приводу розгорілася дискусія на сторінках згаданого місячника та, сказати правду, вона до нічого не довела. А тимчасом „літнище“ щораз більше задомашнилося в нашій мові. Самохіть насувається думка, чи слово „літнище“ дійсно польонізм і чи треба проти

нього воювати. Ми не думаємо нудити читача тим, що це слово з погляду структури всіх слів із на-ростком *-нище* відповідає цілком „духові нашої мови“ (*літо* — *літній* — *літнище*, як: *жито* — *житній* — *житнище*). Так само не будемо повторяти обста-вин, що викликали повстання цього слова, а торкне-мося виключно значених різниць між обидвома словами:

Ми сказали, що чуже слово, як новотвір, повстає тоді, коли в мові немає однозначника для якогось предмета чи явища. Обидва слова „літнище“ й „літо-вище“ зв'язані з тими самими уявленнями; коли їх уживати, то в нас на думці ніщо інше, як місце де проводиться літо'. Але ж чуттєвий тон цих слів не-однаковий. Джерело того лежить у тому, що „літо-вище“ нагадує місце, де пробуває влітку худоба, а „літнище“ — місце, де проводить літо людина. І навряд, чи хто, вибираючись на літній відпочинок у гори, мав би охоту їхати на „літовище“ між худобу. Бачимо, що хоч „літовище“ й „літнище“ є синоніми, то зміст їх чуттєво неоднаковий.

Можна ще піднести закид, мовляв, слово „літнище“ ненародне. Але ж ненародніх слів у нашій мові є дуже багато і так воно мусить бути в кожній культурній мові та ще до того такій, що живе, розвивається. Тут важне тільки, щоб такі ненародні слова творити на зразок тих народніх, що вже існують у мові. Для мови найважливіша річ, щоб не змінювалася під чужими впливами її граматична будова (звучня, словотвір, словозміна, складня), бо тут ті чужі впливи можуть викликати затрату її самобутності.

І ось коли мовознавці ствердили, що польський нарізок *-iszczę* (наше: *-ище*) перестав творити слова

в польській мові ще в XIV ст., а наше „літнице“ повстало щойно в XX ст., то якже ж його зсинхронізувати те запозичення? Хіба прийняти, що й основа цього слова: *літо*, *літній* теж польонізм?

Коли безсторонньо підходити до цілої справи, то треба ствердити таке: слово „літнице“ недавній новотвір у нашій мові. Своїм повстанням завдячує воно недавній звичці виїзду міщан „на літо“, та недостаті відповідної на це назви в нашій мові. Боротися проти нього, коли немає для цього дійсно оправданих причин, це те саме, що збіднювати нашу мову з її нових надбань, це те саме, що пропагувати непотрібний пуризм.

Будьмо пуристами, дбаймо про нашу мову, але там, де того дійсно потреба!

2. Із військово-воєнного словництва.

§ 31. В історії нашого військово-воєнного словництва займає окреме місце рік 1939 — рік появи двох прегарно-опрацьованих і ще краще виданих словників пор. Івана Ільницького-Занковича, а саме: „Німецького й українського військового словника“ й „Німецького й українського летунського словника“. Обидва словники складаються з двох частин, одної німецько-української й другої — українсько-німецької. Свої завваги про безсумнівну високу вартість обидвох праць І. Ільницького-Занковича я висловив у передмові до другого, летунського, словника й туди відсилаю цікавих. На цьому місці хотів би торкнутися кількох окремих термінів, що, як виказує життя, щораз більше втискаються в мову.

а) Насамперед обговорім такі слова як „легкопад“, „летопад“ і „парашут“, що їх знаходимо в автора.

Слово „летопад“ є складене на зразок таких, як „хмаролім“, „листонос“, „пиловсис“, „вогнемет“ ну й, ясна річ, „листопад“. Всі наведені слова мають у першій частині назву конкретної речі: „хмари“, „листа“, „пилу“, „вогню“, „листя“; чи має те саме й слово „летопад“? Отже мусимо ствердити, що ні, що слово це має в першій частині менше більше те саме, що й у другій частині. Адже ж „пад“ (падання) є теж „льотом“ тільки що не вгору чи поземо, але в долину. Замість „пад“ (падання) можемо зовсім добре сказати „додільний, доземий літ“! Виходить, що термін „летопад“ складений із двох слів, що визначають подібні поняття та що він не має обоснування в інших того типу творах в українській мові, як нпр. „листопад“. (Залишаю вже на боці справу „літ“-„льоту“ й „лет“-„лету“, хоч наша літературна мова йде саме в напрямі першої пари й це вимагало б змінити саме слово на „льотопад“).

Та побіч складених слів: „конкретний предмет“ + „дія“ (що з тим предметом діється), має українська мова ще складення типу: „як відбувається дія“ + „сама дія“. Ось нпр.: „самохід“ (прилад, що „сам ходить“), „сорохват“ (людина, що все „соро хватає“), „легкобит“ (людина, що „легко живе“), „дармоїд“ (що „дармо їсть“), „дрібновид“ (мікроскоп), „дармовис“ (нім. Troddel) і б. ін. До цього типу слів належить також народнє „соропад“ (пор. назву „Соропад“) та утворене на зразок останнього: „легкопад“ (прилад, що „легко паде“, а з ним і той хто його вживає).

Отже з погляду структури мови слово „легкопад“ видержує більше критики, як слово „летопад“, воно створене як то кажуть „в дусі мови“, байдуже, що те слово „не має нічого спільного з легким паданням“ (подібно й „самохід“ не багато має спільного з ходженням з себе самого, отже із перпетуум мобіле!). Коли заглянути до летунського словника Ільницького та до нім.-українського словника Наконечної, то побіч наведених угорі термінів находимо в обидвох словниках іще четвертий вислів, а саме: „протипад“. Тому, що годі собі уявити якусь протилежну дію, що неутралізувала б падання (це в основі визначає „протипад“, пор. „протидія“, „протинаступ“, „протиоборот“ ітд.) можна б погодитися остаточно й на цей термін, з тим що він теж „не в дусі мови“!

Йдучи ж назустріч українізації поодиноких термінів, ми повинні відкинути чужий „парашут“, та нікуди правди діти, всенька Україна від Сяну аж до Дону щодня читала в пресі й чула донедавна в радіо про „парашути“ й „парашутистів“, отже покищо це слово треба б залишити як дублет на другому місці.

Що ж поставити на першому?

З наведених угорі міркувань про складені слова з дією в другій частині виходить ясно, що таки „легкопад“. При інших термінах будемо йти в розріз із словотворчими звичками української мови й будемо засвоювати нашій мові ще одну „їдунку“ (= жіночий відповідник до „їдуна“, а не „миска“!) й ще один „протигаз“ (пор. про це завваги в передмові до летунського словника Ільницького).

Трудність тільки в тому, що термін „легкопад“ не словотворчий, зн. що від нього не можна творити

похідників. Ще нпр. з прикметником „легкопадний“ пів біди (нпр.: „легкопадні вправи“ звучить не зле!), але що його зробити з „парашутистами“? „Легкопадник“ звучить мало що не трагічно, „легкопада“ робить конкуренцію самому легкопадові, „легкопадчик“ пахне (як і „гарматчик“ та „кіннотчик“) московським „ямщиком“, а „легкопадач“ добрий, але, скажім, десь у цирку. Не лишається нічого іншого, як відкинути першу частину складеного слова й створити слово „падун“ (як *бігун*, *метун*, *копун*, *змагун* ітд.) Тимто введений уже в пресі термін: „спадун“ не такий лихий; він вимагав би тільки назви приладу: не „легкопад“, а „спадак“. На всякий випадок „спадун“ термін не злий і коли його не далось б заступити „падуном“ то немає оправданої причини проти нього боротися, бо тоді треба б і всі наведені вгорі слова з наростком *-ун* скреслювати із словника. А це вже сьогодні неможливе, бо такий „змагун“ чи „копун“ уже з мови не вступається.

б) З мовознавчого становища терміни „велет-водолітак“, „велет-літак“, „велет-повітроплав“ не українські, а німецькі. В зложеннях цього типу народня українська мова висуває на перше місце основне поняття, на друге місце його пояснення, пор. напр.: „лисичка-сестричка“, „вовчик-братчик“, „шапка-невидимка“. Найкраще зілюструє нам різницю між українською та німецькою мовами приклад: „Дніпро-батько“ й „Vater Rhein“. З цього погляду наведені вгорі летунські терміни треба змінити на: „водолітак-велет“, „літак-велет“, „повітроплав-велет“; вони тоді не разитимуть чужістю українського мовного чуття. Й саме термін: „двосідець-нищильник“, відповідатиме порядком членів „літакові велетові“ й як такий „духові“ української мови.

в) Терміни, що мають у другій частині слово „-сідець“, отже такі як „односідець“, „двосідець“, „трисідець“, „багатосідець“, не надто щасливі. Треба ствердити що наросток *-ець* в подібних словах, як нпр. „їдець“, „жнець“, „їздець“ визначає людину, що виконує дію, зазначену в корені слова. Нікуди правди діти, „сідець“ записаний у Грінченковому словнику теж у значенні „місця де сидиться“. Все ж для названих угорі летунських термінів можна б погодитися цілком добре з формами безнаростковими, отже з другим членом: „-сід“; вони виглядали б тоді: „односід“, „двосід“, „трисід“, „багатосід“ та нагадували б своєю будовою такі складення як „дрібновид“, „легкопад“, „швидколет“, „дармовис“, що ми їх обговорили вище.

г) До інших термінів Івана Ільницького-Занковича можна мати ще такі завваги:

Замість: „високолітний літак“ та „швидколітний літак“ можна добре сказати: „високісний літак“, „швидкісний літак“ або попросту: „високолет“ і „швидколет“ (цей останній термін знаходимо у автора).

Замість термінів „качий літак“ чи „качколітак“ (це останнє дійсно лихе) можна б ввести для нім. *Entenflugzeug* термін „літак-качка“ на зразок „літака-велета“. Літак-качка“, що нагадує своїм виглядом дику качку, був би як термін ясніший, більш прозорий від „качого літака“ чи „качко-літака“.

Такі терміни; як „однокрил“, „двокрил“, „бомбовіз“, „водо-, човно-літак“, „помахокрил“ і ін, є незвичайно вдалі й ними може Ільницький заслужено чванитися. Треба тільки всім дописувачам преси й усім, кому не байдужа культура рідної мови вживати

цих термінів, не відкривати нових Америк у цій ділянці й таким робом спричинюватися до остаточного впорядкування нашого військово-воєнного словництва.

3. Із спортової (спортивної) термінології.

§ 32. Спортова термінологія в нас, як і сам спорт, річ нова та цікавила мене ще за студентських часів. І ось від 1929 р. я збирав спортові терміни, використовуючи для цього галицькі й наддніпрянські видання. В 1933 р. мій матеріал сягав до 10 тисяч карточок із поодинокими термінами. На основі цього матеріалу я опублікував в пресі („Новий Час“, „Вогні“) декілька статтів про нашу спортову термінологію, закликаючи водночас наших спортовців збирати відповідні народні матеріали. Нажаль ані мої матеріали, ані прислані мені нові не побачили друкарні. Разом із усім редакційним матеріалом та зо мною (я тоді редагував „Вогні“) опинились вони на поліції на Казимирівській у Львові й коли вчасі допитів ствердили там існування таких „вивротових“ термінів як „ручна ґраната“, „спис“ і т. д. весь матеріал сконфісковано. Не помогли пізніш ніякі інтервенції і я своїй першій словникової збірки більше ніколи не побачив. Доля її та студії відтягнули мене від поновлення праці в цій ділянці. А проте на основі деяких нотаток та пригадок можу сказати про нашу зимово-спортову термінологію ось що:

Як відомо є три головніші роди зимових спортив. У західньоукраїнській пресі й виданнях вони називалися: „лещетарство“ (або „лещатарство“), „совгарство“ й „санчатарство“. В східньо-українських публікаціях ті самі роди спорту мають назви:

„нартівництво“ (теж: „лижварство“), „ковзарство“ (або: ховзарство) й „санкарство“.

Тому що ці всі терміни походять від назв поодиноких спортових приладів, наші міркування торкаються головню цих останніх.

а) *Лещети-нарти.*

На визначення німецького *Schi* є в нас такі терміни: „лещети“, („лещати“, „лещата“,) „совги“, „нарти“, „лижви“, „лижі“ й „снігівці“. (Як на одну націю й одну мову досить!) В розговірній мові в нас почуєте ще про „дошки“, „скі“ (рідше правильно: „ші“) а то й „нарти“. На котрий із цих термінів рішитися?

З перших трьох назов знають словники (пор. нпр. українсько-польський Грицака-Кисілевського) тільки перший „лещети“ в значенні „ші“; слова „лещати“ й „лещата“ мають словники тільки на визначення стискачів (нпр. „лещата до сира“). Тимто немає потреби замінювати (й так виключно галицького) терміну „лещати“ пресою-стискачем — „лещатами“, як це роблять деякі видання. Від „лещетів“ похідні: *лещетар*, *лещетарка*, *лещетарський*, *лещетарство* і т. д. (а не „лещатарський“, „лещатарство“ і т. д.). Етимологія слова „лещети“ не цілком ясна; вживають його, як сказано, в Галичині.

Дуже так би сказати „взятий“ у розговірній мові термін „дошка“ вигідний задля однини (пор.: „я зламала дошку“). Цікаве, що словник Желехівського знає в однині: той „лещет“, хоч його назагал я не мав змоги ствердити серед наших спортовців.

„Ші“ („скі“) слово чуже; „совг“ у нас це нерідко „лижва“, хоч правильно „совгом“ треба називати відповідний порух на лижвах.

Коли поминемо московську назву „лещетів“: „лижі“, „лижви“ лишаються обговорити їх відомі й у Галичині *нарти*. Знають їх усі українські словники, починаючи з Грінченкового й кінчаючи академічним „Російсько-українським“, що подає: *нарти*, *бігати на тартах*, *нартівник* (побіч: *нартівець*), *нартова колія* (*протслідок*), *нартівництво* й ін. Походженням в'яжеться це слово із словом „рот“ (рътъ), що побіч іншого визначало вже здавна на терені Східньої Слов'янщини лещети. Срезневський у своїх „Матеріялах“ подає приклад із Літопису: „И приидоша на нихъ Мордва на ртахъ... (зам. „на тартах“). В нас же, як указують словники, це слово досі вдержалося й тому немає підстав вважати його за польонізм.

Згаданий угорі академічний „Російсько-український словник“ подає ще один термін, а саме: „снігівець“ і похідні: „снігівчанин“, „снігівчанка“ що годі прийняти, бо „снігівець“ має в українській мові своє окреслене значення.

б) *Лижви* — *ховзани* (*ковзани*).

Назви приладу, що його вживають у совгартстві це: „лижви“, „совги, на С. У. З.: „ховзани“ („ковзани“) „кобзани“ й „скобзуни“.

Термін *лижва* в розумінні приладу до ховзаня знає тільки Галичина. Східньо-українське „лижва“ визначало, як ми вже бачили „лещети-нарти“.

Другий (виключно галицький) термін „совг“ уже прийнято в спорті для одноразової дії, поруху при совганні. Звідсіля й термін „совгартство“, хоч на зразок інших він повинен бути „лижварство“, цебто походити від приладу. Мало знаний, а то й незнаний термін *ховзан* (*ковзан* і т. п.) широко поширений на

Наддніпрянщині й із того погляду заслуговує в нас на ближчу увагу тимбільше, коли наші „лижви“ нам видаються чужі.

Тут треба вилучити з міркувань московське „коньки“, як теж і мало знані, вузько-говіркові „човги“ чи „костяниці“; та й врешті здрібнілі слова: „ковзанок“ та „ковзанець“.

Від „ховз“ — совг походили б інші назви, як „ховзарство“ (совгарство), „ховзун“, „ховзарський“ і т. п.

в) Санки.

Найменше клопоту при термінології, зв'язаній із цим родом спорту. Слово *санки* (побіч здрібнілого: *саночки*) відоме на цілому обширі української мови. Тут і там зустрінете ще „ґринджоли“.

Від слова „санки“ похідні такі терміни, як *санкар*, *санкарський*, *санкарство* і т. п.

Чуже *bobsleigh* буде по літературному *кермові санки*, не: „бобслей“ і не „боби“, бо в нас „біб“ це окремий рід рослини!

* * *

Збираючи разом усе вище сказане можемо ствердити, що українська термінологія зимових спортив дуже багата. Вибираючи яку-небудь назву треба кермуватися принципом її всеукраїнськості й стислості. Як переходовий стан можна в сумнівних випадках уживати дублетів, цебто: лещети-нарти, лижви-ховзани, і т. д., доки один із термінів не прийметься в загальне вживання.

4. Дещо про українську технічну термінологію.

§ 33. Про виробленість нашої мови, її гнучкість у віддаванні не тільки проявів побутово-етнографічного життя, але теж і модерного технічно-фабричного середовища свідчить недавно видана, чепурно оформлена книжечка для українського робітництва в Німеччині під наг. „Як працювати безпечно?“ — „Wie arbeite ich unfallsicher?“

Сама книжечка це український переклад німецької освідомної брошури про те, як уникати нещасні випадки при роботі в фабриці, як поводитися при машинах, що робити, а що не робити, щоб зберегти здоров'я й силу до праці. На зміст цієї книжечки складаються такі розділи: загальні правила охорони перед нещасними випадками, правила охорони перед нещасними випадками для машинових робітників, для електрофахівців, для помічників та транспортних робітників, для зварювачів, для ливарів, для малярів і лякувальників та врешті показник приписів про охорону перед нещасними випадками німецьких професійних спілок заліза й сталі.

Як сказано вище цінність книжечки не тільки в тому, що вона практичний збір потрібних правил, але ще й у тому, що вона — зразковий переклад на українську мову. Цей переклад у книжечці міститься по правому боці, тоді коли сам основний німецький текст поданий рівнобіжно по лівому.

В перекладі багато загальних слів, що їх зустрічаємо у фабричній лексиці, як от: „остережна таблиця“ для нім. Warnungstafel; „вихідні двері“ — Ausgangstür; „запасний вихід“ — Notausgang; „робітний зна-

ряд“ — Arbeitsgerät; „охоронні очіці“ — Schutzbrille й ін.

Крім цих загальних термінів є в книжці багато спеціальних, що їх уживається в одному роді праці. Так напр. машиновий робітник не повинен накладати пояса (Riemen) на колесо голою рукою, але за допомогою окремого приладу, що називається по німецьки Riemenaufleger, по українськи „поясонакладач“.

При „обробі металів“ (Metallbearbeitung) маємо до діла із — Schleifscheibe, по нашому: „шліхівний кружок“, вживаємо тут теж „охоронного очіпка“ (Schutzhäube) й зустрічаємося з „охоронною дужкою“ (Schutzbügel). При фрезарках знову вживається окремих „прикріпних приладів“ (Einspannvorrichtungen) і ін.

І т. д. і т. д. В сумі можна скласти на основі цієї книжечки окремий словничок технічних висловів, гарних, милозвучних і що найважливіше: створених у дусі мови. Подаємо ще декілька з них: Hobelmaschine це по нашому „стругачка“; Kehlmaschine — „викроювачка“; Mitnehmer (у токарці) — „захватич“; Sicherung — „запобіжник“ (в електротехніці); Sandstrahlgebläse — „піскодувка“ (в ливарнях заліза); Lackierofen — „ляківна піч“; Kollergänge — „вальцеві котилки“ й т. п.

Український фабричний робітник дістав із цієї книжечкою не тільки корисного довідника й дорадника в праці, але також естетично й мовно високовартісну збірку найважливіших технічних термінів по українському (31. V. 1941).

5. Дещо про нашу хемічну термінологію.

§ 34. В розділі „Дещо про українську технічну термінологію“ ми підкреслили велику виробленість та

гнучкість і тонкість української мови у віддаванні не тільки проявів побутово-етнографічного життя, але теж і модерного технічно-фабричного середовища. Коли в згаданому розділі ми звернули увагу на деякі нові вислови із ділянки фабричної та технічної термінології, отже із життєво-практичного обсягу, то на цьому місці хочемо звернути увагу читацької громади на одну із новіших появ в ділянці фахово-наукового слівництва, появ, що свідчать дуже позитивно про розуміння наших учених-спеціалістів коло розбору фахово-наукової термінології.

Мова тут про чепурно видану книжечку заходами берлінського „Українського Наукового Інституту“ в в-ві Отто Гаррасовіц у Ляйпцігу п. н.:

І. Горбачевський: Теперішній стан української номенклатури неорганічної хемії, Beiträge zur Ukrainekunde, herausgegeben vom Ukrainischen Wissenschaftlichen Institut, Berlin, Heft VII, 1941, Otto Harrassowitz, Leipzig, стор. 17. 8°.

Як відомо, українська наукова термінологія завжди ще в стані зростання, утривалювання й творення, коли йде про нові здобутки життя. Тим то треба вітати кожний прояв, що йде назустріч остаточному оформленню її, зокрема ж, коли за діло беруться покликані фахівці. Названа вгорі книжечка, одна з найновіших публікацій сеніора нашої науки, заслуговує на увагу зокрема, як важке слово великого фахового авторитету. Автор розглядає дві основні системи в досьогочасній термінології неорганічної хемії: українізованого міжнароднього й українського народнього, наводить їхні головніші типи й синтезизуючи стверджує, що наша народня система хемічної номенклатури важна не тільки з уваги на вимоги популяризації цієї науки,

але теж і для того, щоб відчистити наші хемічні публікації від тієї повені чужих слів, яка була досі. Окрема табеля вміщає обидві системи одну побіч одної, подаючи назви солей та їхніх „кислин“ (цей термін уводить слушно автор на місце: „кислота“, залишаючи це останнє як синонім для: „кислість“).

Терміни, що їх обстоює автор, глибоко продумані й послідовно розбудовані, в чому незвичайно вникливо використано словотворчі прикмети української мови, передусім функції її наростків (нпр. *-ий* при первнях, *-авий*, *-овий* при окисах) та приростків (*над-*, *під-* при солях і кисневих кислотах).

Сама в собі має книжечка проф. Горбачевського окреме значення для наших фахівців-педагогів у школах та для практичних і теоретичних працівників у ділянці хемії. Коли ж іде про мовознавство, то важна вона й для лексиколога, як один із рідких сьогодні голосів у справі нашої науково-спеціальної термінології. (12. VII. 1941).

6. Із географічного назовницта.

§ 35. Географічні назви в Україні це одна з великих болячок у нашій мові, що її можна буде усунути аж тоді, коли видасться українського географічного словника. Багато можуть тут допомогти різні карти, та в них треба провадити чисту українську географічну номенклатуру, нпр.:

не „Дрогобич“ (поль. Drohobycz), зам. *Дорогобич*,

не „Дрогічин“ (поль. Drohiczyn), зам. *Дорогичин*,

не „Кросно“ (поль. Krosno), зам. *Коросно*,

не „Риманів“ (поль. Rymanów), зам. *Романів*,

тай не „Тарнополь“ (поль. Tarnopol), зам. *Тернопіль**) і т. д.

Нажаль у нас не тільки що назви поодиноких місцевин не мають свого сталого українського виду, але й назви поодиноких наших частин, земель України, а то й сусідніх теренів ще не устійнені. Торкнемося тут кількох таких назв.

а) Чи „Підляшшя“ польська назва?

На цю тему йшла вже дискусія між проф. дром М. Кордубою й В. Островським на сторінках „Краківських Вістей“ (чч. 58, 74, 1940). Отже треба з цілою рішучістю ствердити, що „Підляшшя“ (латинське „Podlachia“, німецьке „Podlachien“, польське „Podlasie“ з первісного „Podlasze“) це стара українська назва й побудована на зразок таких назв, як „Підгір'я“ (= під, безпосередньо перед горами), „Підкарпаття“ (= під, безпосередньо перед Карпатами), „Підлісся“ (= під, безпосередньо перед лісом) і т. д. Як таку могли назву „Підляшшя“ створити й надати підляшанам, як останньому українському племеневі „під (безпосередньо перед) ляхами“ тільки українські племена, що жили на сході від підляшан.

Всякі пояснення в роді: „Підляшшя“, це земля „під ляхами“, цебто „під зверхністю, у руках ляхів“, це пізніші видумки, що з об'єктивним поясненням тієї назви не мають нічого спільного.

Тимто назва „Підляшшя“, „підляський“ — це чисто українська назва, її перейняли від українців в інші мови й нема оправданої причини проти неї виступати.

*) Інші приклади гл. праця „Українські місцеві назви. Українсько-німецький та німецько-український показник“, Прага 1941.

б) Що таке „Велика Україна“?

Замість означення „Східньо - українські землі“ (С. У. З.), „Східня Україна“, чи врешті „Наддніпрянина“, „Лівобережжя“ й т. д. зустрічаємо в декого ще досі часто як синонімного окреслення термін „Велика Україна“, „великоукраїнський“. Тимчасом тут непорозуміння: „Велика Україна“ — це ця найбільша Україна, це поняття всіх земель разом, де живуть українці як компактна маса (пор. Grossdeutschland).

Наша мова сама вирішує цю справу: адже ж тут досі нема ніякого вислову в роді „Мала Україна“, „малоукраїнський“ і т. д. Значить, поняття „Великої України“ в нашій мові — це, правильно, поняття цілості, не частини, бо як би так не було, то тоді силою антитези мусів би повстати новий термін для З. У. З.: „Мала Україна“ (пор. такі опозиції частин як: „Велико- й Малопольща“, як частини Польщі, а далі тенденційно-перестаріле: „Велико- й Малороссія“ як частини „Росії“). Такого ж терміну немає.

Тимто треба завжди правильно вживати й не мішати обидвох понять: „Велика Україна“ й „Східньоукраїнські землі“ (С. У. З.)!

Коли ж іде про протиставлення частин „Великої України“ то тоді можемо вибирати:

східньоукраїнські — західньоукраїнські землі,

Наддніпрянина — Наддністріянина;

прикметники:

східньоукраїнський — західньоукраїнський

наддніпрянський — наддністрянський;

іменники ж:

*українець із С. У. З. — українець із З. У. З.,
східній українець — західній українець,
наддніпрянець — наддністрянець.*

Всякі ж вислови типу: „закордонці“, „великоукраїнці“, „малоукраїнці“ й т. п. треба викинути з мови, як мовні дивогляди. Вони не тільки, що тепер неактуальні, перестарілі, але й — нагадуючи давні царські часи — просто зневажливі, образливі для українців.

в) „Закарпаття“ — чи „Підкарпаття“?

Це залежить від того хто й звідкіля дивиться на цю частину української національної території. Для чехів воно було „Підкарпаттям“ (чи „Підкарпатською Руссю“). Те ж саме було й для словаків. Та коли глядіти на нього із становища Львова чи Києва, отже із українського становища, то тоді воно було, є й буде тільки „Закарпаття“, чи „Закарпатська Україна“.

Ідучи зо Льова на південь натрапляємо насамперед на властиве „Підкарпаття“ (або теж „Підгір'я), цебто околиці Долини, Стрия, Дорогобича, Самбора. Опісля йде гірська полоса „Карпат“ зн. околиці Вишкова, Сколя, Турки, Балигороду й врешті: „Закарпаття“ — південні узбіччя Карпат. Іншими словами ця остання окраїна в відношенні до свого материка це тільки й тільки „Закарпаття“. Українське, властиве, „Підкарпаття“ лежить на північ від Карпат в околиці поданих вище місцевин.

І ще коротка примітка:

Не треба забувати, що „Карпатська Україна“ — це тільки частина „Закарпаття“ („Закарпатської України“)!

г) Як по нашому General-Gouvernement?

Нову адміністративну одиницю, що повстала замість давньої Польщі General-Gouvernement називають у нас всяко: *Генеральна Губернія, Генераньне Губернаторство, Генеральний Гувернеман, Генерал-Гуверnement, і т. п.* Треба рішитися врешті на одне.

Коли поминемо справу прикметника „Генеральний“ (чи в остаточному випадку „Генеральний“ як ще де-хто для лемків пише!), то остаються до вирішення чотири іменникові назви, що з них останню „Гуверnement“, яка є вислідом незнання, як читати французьке закінчення -ment, треба вже на самому початку виключити з міркувань, як неграмотний вульгаризм. Теж і добре прочитаний термін Gouvernement отже: „Гувернеман“ (із носовим *ан!*) безпотрібно вводити в нашу мову, коли це слово досі мало своє українське значення.

Остається вибирати між: „Губернія“ й „Губернаторство“.

Загляньмо передше до німецько-українських словників. Отож під гаслом Gouvernement читаємо: в Кміцикевича „губерн[і]я“; у Шаровольського (Київ 1929) „губерня“; в Ільницького-Занковича (Берлін 1939) „губернія“. Не находимо взагалі словників, де б чуже Gouvernement було по українськи перекладене як „губернаторство“, всі мають „губернію“ чи „губерню“, бо так іздавна це слово засвоювалось у нашій мові.

Навіщо ж тоді вводити нове слово „Губернаторство“, що своєю будовою має більше значення „уряд Губернатора“ (пор. *гетьманство, священство, адвокатство* = адвокатура, *війтівство* = війтування, тощо), як „губернії“?

Для цього немає найменшої причини!

Отже єдиний правильний переклад німецького *Generalgouvernement* на нашу мову буде: *Генеральна Губернія* (переходово для лемків: „Генеральна Губернія“). Такий термін має за собою вже давню українську традицію й його виминати немає оправданої причини.

7. Окремі завваги до слівні.

§ 36. В нашій мові ще багато слів, що з сього-
днішнього становища вже або архаїзми (перестарілі),
або чужі слова, принесені під впливом польської чи
московської мови. Їх треба оминати й заступати сво-
їми добрими відповідниками. Повного й вичерпного
списка таких слів подає Ів. Огієнко в праці: „Словник
місцевих слів у літературній мові не вживаних“ (Бібліо-
тека Рідної Мови, I. 3-4) 1934 й ми відсилаємо туди
зацікавлених. Тут хочемо звернути увагу на деякі слова,
що зокрема вражають нас своєю нелітературністю й
їх найчастіше можна почути.

Слів поданих у лівій колюмні не вживати, а за-
ступати тими, що подані курсивою в правому стовпці,
отже:

Замість:

„аптика“
„безличний“
„борба“
„велит“
„вертати“
„вижчий“
„глибокий“
„горячий“

треба правильно:

аптека
нахабний
боротьба
велеті
[по]вертатися
вищий
глибокий
гарячий

Замість :

„джу́ма“
„днєвник“
„днєсь“
„жерело“
„жолудок“
„завід“
„залога“
„затямити“
„зглядно“
„зівати“
„іменно“
„їш“ (: їсти)
„кер-, кир-ниця“
„кождий“
„кінець“
„камандировка“
„кріс“
„ладувати“
„леда-“
„листки“ (на їжу)
„любимець“
„месть“
„місто“
„много“
„на Україні“
„нагрузка“
„нарочно“
„независимий“
„нищий“
„нич“
„оба“
„обоятний“

треба правильно :

чу́ма
дєнник
сьогодні
джерело
шлунок
зайняття, фах
завда́ток
запам'я́тати
чи, чи пак, точніш, або
позіха́ти
власне, саме
їси
крини́ця
ко́жний
кі́нець
відрядже́ння
гвинті́вка
насна́жувати; наванта-
будь- [жувати
картки (харчові)
улю́бленець, любчик
помста
за́мість
бага́то
в Укря́їні
наванта́ження
навми́сне, зуми́сне
неза́лежний
ни́жчий
нічо́го, ніщо
оби́два
байду́жий

Замість:

„осми-“
„падолист“
„перш за все“
„Підкарпаття“
„пілкнути“
„після мене“
„побіда“
„покута“
„покажчик“
„понимати“
„попертя“
„предсідник“
„преці[нь]“
„прізвище“
„противно“
„радця“
„ревізія“
„речник“
„родичі“
„світлий“
„скорше“
„случай“
„сподні“
„студенський“
„таний“
„тра“
„условина“
„ученик“
„фебра“
„фляшка“
„хлоп“
„хозяїн“

треба правильно:

восьми-
листопад
насамперед
Закарпаття
ковтнути
на мою думку
перемога
кара
показник
розуміти
підмога, поміч
провідник, голова
а все таки, а проте
прізвище
навпаки
радник
трус
заступник
батьки
ясний
скоріш[е]
випадок
штани
студентський
дешевий
треба
умова
учень
пропасниця
пляшка
холоп, селянин
хазяїн

Замість :

„хосенний“

„хрусталь“

„цминтар“

„цофатися“

„цьоця“

„чуть“

„шкелет“

„штрайк“

„щоб“

„ю“ („ю“)

„язык“

„ящик“

треба правильно :

корисний

кристаль

цвинтар

відступати

тітка, тьотя

мало не, ледве не

скелет

страйк

щоб

її

мова

скриня

8. Основна граматична термінологія.

§ 37. Наприкінці подаємо найважливіші терміни з граматичної слівні. Їх вибрано з матеріалу, що його на основі авторового реферату устійнила й вирішила прийняти „Комісія Мови“ при Науковому Товаристві ім. Шевченка у Львові на своїх засіданнях в р. 1935 і 1936. Терміни подаємо не в поазбучному порядку, а за частинами граматики.

а) Фонетика — звучня.

Мовні прилади: Легені. Дишиця. Гортанка. Голосниці. Голосова щілина. Ротова яма. Горлова яма. Носова яма. М'яке піднебіння. Язичок. Тверде піднебіння. Переднє, заднє піднебіння. Зуби. Щелепи: горішній, долішній щелеп. Язик. Губи.

Артикуляція (звукотворення): артикуляція легенів, артикуляція гортанки. Звук. Звук

дзвінкий, глухий. Голосівка: передня, середуша, задня; висока, середня, низька; звужена, вузька, широка, напружена; підвищена, знижена; складотворча; нескладотворча. Приголосівка: чиста, носова; тверда, м'яка; губна, двогубна, губно-зубна і зубно-ясна; передньо-язикова, середньо-язикова, задньо-язикова; хвилинна, тривка; проривна, протиснена, проривно-протиснена; піввідкрита: плавка, носова; свистова, шипуча; горлова, гортанна. Склад: відкритий, закритий. Наголос, притиск, тон. Назвук, середозвук, визвук. Звукозміни: живі, історичні, мертві. Чергування звуків: чергівний, основний звук. Приподібнення: напереднє (= до наступної приголосівки), назаднє (= до попередньої приголосівки), навіддальнє; відподібнення. Подовження, надолужне подовження. Ствердження. Пом'якшення. Часокількість, часокількісний. Однозвук, двозвук, тризвук. Пересув. Півголосівки: ір, йор. Перезвук: ікання, іканий. Вставний звук.

б) Семантика — значіння.

Самостійні, несамостійні слова. Імена. Іменник: наочний, уявний, рядовий, власний, збірний, одиничний, живий, неживий. Прикметник: ступінювання, звичайне, описове. Ступінь: рівний||перший, вищий||другий, найвищий||третій. Дієслово: перехідне, неперехідне. Прислівник: займенниковий, числівниковий, прикметниковий; кількісний, якісний; часовий, місцевий, напрямний. Займенник: іменниковий, прикметниковий, прислівниковий, порівняльний, особовий, зворотний, присвійний, вказівний, відносний, питальний, визначений, невизначений. Числівник: кількісний, якісний, рядовий, головний, дробовий, збірний, розділовий. Прийменник. Сполучник. Частиця. Оклик.

в) Словотворення.

Корінь, пень||основа, змінний (-а), незмінний (-а). Приросток, вросток, наросток: живий, завмерлий, словотворчий, флексійний. Просте, складене слово; однокорінне, двокорінне, сприростковане, знаростковане. Словосполука. Відіменниковий, відприкметниковий, віддієслівний.

5. Флексія — словозміна.

Деклінація||відміна ймен. Кон'югація||відміна дієслів. Пень, закінчення. Рід: чоловічий, жіночий, середній. Відміна йменників: чоловіча, жіноча, середня, мішана, голосівкова, приголосівкова. Відмінок: називник, родовик, давальник, знахідник, кличний, орудник, місцевик, віддільник (= аблятив). Однина, множина, двійня; однинний, множинний, двійний, безоднинний, безмножинний. Дієменник, дієприкметник, дієприслівник. Спосіб: дійсний, можливий, наказовий. Стан: діяльний, страждальний, середній. Особа: перша, друга, третя. Час: теперішній, минулий, давноминулий, майбутній. Дійство. Вид: доконаний, недоконаний, наворотний, протяжний, одноразовий, багаторазовий. Пень теперішнього часу, пень минулого часу.

6. Синтакса — складня.

Речення: розповідне, окличне, питальне, запитове, місцеве, часове, способове, порівняльне, намірове, причинове, допустове, наслідкове, умовне (умова: здійснення, нездійснення); просте, поширене, непоширене, складене; головне, побічне; підметне, присудкове, без-

підметне, скорочене, надрядне, підрядне; рівнорядно, нерівнорядно-складене; єднальне, протиставне, сполучникове, притакливе, заперечне. Підмет: поширений, непоширений, основний, здогадний. Присудок: дієслівний, іменний, поширений, непоширений, основний; присудник, зв'язка. Прикладка. Предмет: ближчий, дальший. Придаток прикметниковий, прислівниковий: спосіб, місце, часу. Сполука рівнорядна, нерівнорядна. Спійня. Рівноважник речення.

Зміст.

	Стор.
Від автора	7—10
I. Вступні уваги	11—14
II. Із звучні української мови	15—42
1. Ікання	15—17
2. Коли м'яка приголосівка перед „і“?	18—21
3. Два типи м'якшення й що з того виходить?	21—23
4. За правильну вимову нашого „в“	23—25
5. Милозвучність української мови	25—29
6. „Кривавий“ чи „крі-, кре-, кро-, кир-, кер-, вавий“?	29—32
7. „Апсалютно“, „література“ й ще дещо	32—35
8. Наголос	35—42
III. Із словотвору й словозміни української мови	43—57
1. Наростки -ування й -овання	43—45
2. Інші наростки	46—48
3. Кличний відмінок	48—50
4. Давальник однини чоловічих іменників	50—52
5. Давальник і місцевик однини	52—54
6. Окремі завваги до словозміни	54—57
IV. Із складні української мови	58—75
1. „Прошу о поміщення...“ й т. п.	58—60
2. „Розмова по телефону...“ й т. п.	60—65
3. „На доказ цього, що ці, які...“ й т. п.	65—67
4. Коли щось „є явищем сумним...“ то...	68—69
5. „Ним буде (було) зачитано...“ й т. п.	69—71
6. Окремі завваги до складні	71—75
V. Із слівні української мови	76—103
1. Пуризм чи збіднювання мови?	76—80
2. Із військово-воєнного словництва	80—85
3. Із спортової (спортивної) термінології	85—88
а) <i>Лещети-нарти</i>	
б) <i>Лижви — ховзани (ковзани)</i>	
в) <i>Санки</i>	
4. Дещо про українську технічну термінологію	89—90
5. Дещо про нашу хемічну термінологію	90—92
6. Із географічного назовництва	92—97
а) Чи назва „Підляшшя“ польська?	93
б) Що таке „Велика Україна“?	94—95
в) „Закарпаття“ чи „Підкарпаття“?	95
г) Як передати <i>General-gouvernement</i> ?	96—97
7. Окремі завваги до слівні	97—100
8. Основна граматична термінологія	100—103

4962

4966

СЕКРЕТНО

Др. ЯРОСЛАВ РУДНИЦЬКИЙ

Як говорити по літературному?

Авторський гонорар із цієї книжки призначений
на допомогу Українському Студентству.

П Р А Г А

1 9 4 1

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО „ПРОБОЕМ“